

Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében

A nagyiparáról ma világszerte ismert és fővárosunk életében nagy szerepet játszó Csepel a múlt század közepén még jelentéktelen jobbágyfalu volt. Mégis, ez az időszak sem lényegtelen a későbbi nagyipari előváros történetében. Nemcsak azért, mert ebben a korban költözik a helység a mai helyére, hanem azért is, mert ekkor már csírájában jelentkeznek azok a tényezők, amelyek később a nagyipar kialakulását lehetővé tették. Tanulmányunkban ezért foglalkozunk ezzel a korszakkal. Nem kívánjuk a község e korbéli történetét mindenre kiterjedő monográfiában feldolgozni; célunk csak az, hogy a népesség fejlődésében megmutatózó jelenségek alapján rámutassunk ezekre a faktorokra. Vizsgálatunk azért is tanulságos, mert Budapestkörnyék története még ma sincs kellő mértékben feldolgozva.¹ Kutatásaink alapját a különféle összeírások szolgáltatták.²

Csepel a Dunának Budapesttől délre elterülő hatalmas szigetén, a róla elnevezett Csepel-szigeten fekszik. A középkorban a szigettel együtt királyi, gyakran királynői birtok, az uralkodók kedvelt vadászóterülete. Mezővárosi kiváltságokat élvezett.³ A török uralom idején valószínűleg teljesen elpusztult, mert 1690-ben mint elhagyott helyet,⁴ 1695-ben mint pusztát emlegetik.⁵ Középkori épületeinek csak romjai maradtak fenn, hogy a múlt század végi kikötőépítkezések alkalmával ezek is eltűnjenek.⁶ Úgy látszik, hogy csak a XVIII. század második évtizedében települt újra meg a falu. Ismerjük ugyanis a ráckevei uradalomnak, mint földesúrnak, Johann Georg Utz-cal és társaival 1712-ben Csepel betelepítésére kötött szerződését.⁷ Ennek értelmében a Svábföldről érkező telepesek engedélyt nyertek az uradalomtól a szigetcsúcsom fekvő pusztára („das Öed gelegene Dorf”) Csepel megtelepítésére, ott, ahol a „Lust Haus” romjai, nyilván középkori emlékek állanak. Ezenkívül megkapják a Duna túlsó oldalán, az úgynevezett csepeli Promontoriumot, azaz szőlőhegyet (a mai Budafokot). Néhány évi adómentesség, szőlőtelepítési (Promontoron), halászati, révtartási jog járult még ehhez. Ennek ellenére az 1715. évi országos összeírás még nem említi Csepelt.⁸ Először az 1720-as regnikoláris összeírásban szerepel a falu. Eszerint a község csak három évvel azelőtt, tehát 1717-ben (és nem 1712-ben) települt meg. Az összeírás évében már 19 jobbágycsalád él a faluban,

azonban ezek közül csak hét a német nevű, míg a többi tizenkettő délszláv.⁹ Érdekes, hogy a németek között nem találjuk meg az 1712-es szerződésben említett három telepítőt, sőt a többi összeírások sem sorolják fel őket. Ez, valamint a németek alacsonyabb számaránya amellest szól, hogy 1712-ben nem jött létre a szerződésben leírt település. Az is lehet azonban, hogy ezek a szerződésben szereplő németek a Duna túlsó oldalán fekvő Promontort szállták meg.

A csepeli délszlávok nem görög keleti szerbek, hanem római katolikus horvátok vagy dalmaták voltak, akiket a továbbiakban az egykori szóhasználat szerint illyreknek fogunk nevezni. Bár a falu, mint láttuk, a XVIII. század tízes éveiben települt csak meg, nem lehetetlen, hogy néhányan már régebben is itt laktak. A vidéken már a török időben is éltek katolikus délszlávok,¹⁰ sőt egy forrás szerint a csepeli és tököli „rác” népek között a török időben a Kapisztrán rendi barátok (boszniai ferencesek) tartották fenn a katolikus hitet.¹¹ Az azonban bizonyos, hogy az illyrek előbb és nagyobb számban telepedtek meg itt, mint a németek.

Mindenesetre a század húszas éveiben már áll a falu a régi romok helyén, tehát körülbelül azon a helyen, ahol az 1712-es szerződés előírta. Ez a falu nem azonos a maival. A régi Csepel a Dunának budai oldalán feküdt, szemben a mai Albertfalvával. (4. kép.) Földrajzi helyzete ebben az időszakban a Duna jobb partjával kapcsolta össze. Szőlőinek nagy része a Duna túlsó oldalán fekvő Promontoron feküdt. Ez a község a harmincas években már önálló,¹² de a csepeli határ 1814-ig átnyúlik még a folyó budafoki partjára.¹³ Közigazgatásilag is ezzel a parttal volt kapcsolatban. Csepel a pilisi járáshoz tartozott, amely a Duna jobb partját Visegrádtól Tétényig, továbbá a két nagy szigetet, a szentendreit és Csepelt foglalta magába. A földesúri jogokat a falu felett a rác-kevei uradalom gyakorolta. Az uradalom hatásköre kiterjedt az egész Csepel-szigetre, és ezen kívül Budafok és Albertfalvára is. A század elején Szavójai Eugen herceg birtokolta, később Mária Krisztina főhercegnő, és férje, Albert tescheni herceg tulajdonában volt, akiktől a királyi család örökölte.¹⁴ Egy időben a kamara alá is tartozott. Földrajzi helyzetén, közigazgatási beosztásán és az uradalom fekvésén kívül egyházi szervezete is Budával, illetőleg a jobb parttal kötötte össze. Kezdetben, míg temploma nem volt a falunak, Budára jártak istentiszteletre,¹⁵ de később is még hosszú ideig a budai boszniai ferencesek látták el a lelki gondozást.¹⁶ A Pesttel való kapcsolatnak, ami a község későbbi életére nézve oly jelentős, még alig van valami nyoma.¹⁷

A falu történetének két főszakaszát korszakunkban az 1770-ben bekövetkezett úrbérrendezés határolja. Külön kell foglalkoznunk a két időszakkal. 1720-ban a családfők 63,2%-át kitevő illyrség a szántóföldek 72,7%-át, míg a 36,8%-ú némettség a szántóknak csak 27,3%-át bírta.¹⁸ Ekkor még teljesen az illyrek vezetnek. A megművelt szántók 88 pozsonyi mérő terjedelműek voltak, ebből 64 esett az illyrekre és 24 a németekre. Ezek szerint egy illyr 5,3, míg egy német 3,4 pozsonyi mérőt művelt meg

átlagban. Így természetes, hogy a falu vezetője, a bíró is illyr volt, Lukaszovics Márton. Szántóterületük elég nehezen volt hasznosítható, homokos volt, és a kezdetleges agrotechnika mellett sok szántást igényelt.¹⁹ Rétjük csak minimális volt, 19 kaszás. A szőlőterületük viszont Promontorra esett.²⁰ Ebben az időben még teljesen rablógazdaság módjára végezték a földművelést. Szántóikat minden évben újra vetették, vetésforgó nélkül.²¹ Nyolc évvel később, 1728-ban már változott valamit a helyzet. A falu időközben áttért a kétnyomásos gazdálkodásra. A szántóterület is megnövekedett, míg a családfők száma csak kettővel, azaz 10,5-kal, (1. tábla.) addig a szántóterület 88 pozsonyi mérőről 156-ra, azaz 77,3%-kal emelkedett. A többséget mind számban, mind pedig földterületben továbbra is az illyrek tették ki. (A földterület 64,1%-a volt a családfők 52,4%-át kitevő illyrek birtokában, míg a 38,1%-nyi németség 28,2% földet művelt meg. A két magyar családfő, azaz 9,5%, 12 pozsonyi mérő, azaz 7,7% szántón gazdálkodott.) Bíró az illyr Agics János volt. A falu népe igen nyomorúságos viszonyok között élt. Termésük maguknak sem igen volt elegendő. Az állattenyésztés is nehézségekkel küzdött. Rétjeik nagy részét elvette az uradalom allodiatura létesítése céljából. Így a község lakosai mint aratómunkások voltak kénytelenek megélhetést keresni maguknak.²²

Ez az 1728-as összeírás alkalmas arra, hogy összehasonlítsuk tegyük Csepel és az uradalom többi községe között. Örökös jobbágyot csak két színmagyar faluban, Szigetszentmiklóson és Makádon találunk, bár itt is többségben vannak a szabad költözési joggal rendelkezők. A Csepel tőszomszédságában fekvő Szigetszentmiklóson pl. 16 örökös jobbággal szemben 23 szabad költözésű jobbágy, 4 örökös mellett 21 szabad házasságú zsellér, és 7 szabad házatlan zsellér élt. Egy nemes lakott jobbágytelken. Tiszta délszláv lakosú falvak Tököl, Csép és Lőre. Különösen fontos Csepel szempontjából a hozzá közel fekvő Tököl. Délszlávjai szintén illyrek; itt találjuk a jobbágyok között a Csepelen is élő Agics, míg a zsellérek között az ugyanottani Szurinyác (Zorinyác) családokat. Német lakosságú falvak Szentmárton, Újfalu és Becse, míg magyar a már említett Szentmiklóson és Makádon kívül a teljesen szabadköltözésű Ráckeve is, ez utóbbinál jelentéktelen rácsétséggel. Promontor még nem szerepel az összeírásban.²³ Azáltal, hogy Csepelen és az uradalom többi falvában a szabadköltözésűek voltak többségben, helyzetük sokkal jobb volt, mint az országnak a török által egykor meg nem szállt területein.²⁴ A ráckevei uradalom is — akár az újszerzeményi terület többi urasága — igyekezett földjeit minél előbb kedvezmények nyújtásával betelepíteni. Azonban az eredetileg enyhébb földesúri nyomás, amely a harmincas-hatvanas évek között országszerte erősödött,²⁵ már ebben az időben kezdett szigorúbbá válni, aminek példája a csepeli rétek elvétele is.

A falu nagyobb fejlődése az 1740-es évek második felében következett be. Addig a község népessége — a családfők számát tekintve — nagyjában azonos maradt, ugyanígy nem sokat változott az illyrek és

németek számaránya sem. Az 1752-es összeírás alkalmával változik meg először a helyzet. A németek száma az 1744-esnek kétszeresére, 8-ról 16-ra ugrik, ami 1720-hoz viszonyítva 228,6%. Ezzel szemben az illyrek száma változatlan maradt. A faluban többségbe kerültek a németek, a családfők 57,1%-a immár német. Bár időközben az illyrek száma is növekszik, 1752-től 1770-ig 25%-kal, a németek szaporodása még nagyobb mérvű. 1770-ben a németek számának növekedése 1720-hoz viszonyítva már 371,4%, és a falu lakosságának 61,9%-át teszik ki. Az összlakosság is fejlődik ezzel: 1720-ban még 19, míg 1752-ben már 28, és 1770-ben 42 családfő él a faluban, azaz 1720-at 100%-nak tekintve 1752: 147,4 és 1770: 221,1 (mindezekre l. az 1. táblát).

A falu népének gazdasági megerősödését mutatja az állatállomány növekedése is. A legfontosabb haszonállatok, azaz a jármos ökör, igás ló és tejelő tehenek számát tekintve első adataink 1730-ból vannak. Hat év alatt, tehát 1736-ig, számuk 50-ről 104-re, azaz 208%-ra szökik. Bár 1744-ben visszaesés van, 1752-ben már túlszárnyalják az 1736-os számot. 1771-ben még jobb az eredmény. Különösen jól mutatja az állattenyésztés fejlődését, ha a lakosság fejlődésével hasonlítjuk össze. Ha az 1730-as állatállományt 100%-nak tekintjük, akkor 1771-re 330%-ra emelkedett a számuk, míg ugyanebben az időben a családfők száma (azonban itt 1728-at tekintjük 100%-nak) csak 190,5%-ra (l. ezekre a 2. sz. táblát).

Ebben az időszakban kialakul a falu közigazgatási szervezete is. A falu élén a bíró áll, aki mellett helyettes és jegyző működik. A tisztségeket megosztják a két nemzetiség között oly módon, hogy az egyik évben illyr bíró és német helyettes bíró vezeti a falut, míg a következő évben megfordítva. Pl. 1736-ban a bíró Nájperger Miklós, helyettese Szorinác Antal, 1744-ben bíró Szorinác Lukács, helyettese Hut Jakab, 1752-ben bíró Moszt György, helyettese Bogomola György, 1771-ben bíró Gyuratz Simon, helyettese Niderkirchner György.²⁶ A község önállóságát jelenti bizonyos fokig a saját pecsét is. 1742-től van pecsétje Csepelnek.²⁷ Egyházi vonalon is ebben a korszakban kezd önállósodni a falu. Mint láttuk, eleinte Budára jártak a csepeliek templomba, azonban a század harmincas éveiben felépült a csepeli templom is.²⁸ 1745 óta máranyakönyveket is vezetnek, leginkább a budai vízivárosi ferencesek és kapucinusok.²⁹ 1771-ben állandó lelkészséget, 1788-ban pedig önálló plébániát kap a falu.³⁰

A község XVIII. századi, kétségtelen elég gyors ütemű fejlődése azonban nem ment simán.³¹ A földesúri hatalom egyre erősödő nyomása érzékelhető adatainkból. A falu terhei még Szavójai Eugen földesurasága idején alakultak ki. Ez még nem volt viszonylag magas, és szerződés szabályozta. A község egy összegben fizetett 100 forint cenzust, az egyes jobbágyságok pedig bizonyos természetbeni járandóságokon kívül 8 napi robotot és egy ölfa felvágását voltak kötelesek teljesíteni. Kilencedet nem, csak termény- és állattizedet fizettek. A herceg halála után valamivel emelkedtek terheik. El kellett vállalniok egy 50 mérős zabföld teljes megmunkálását, ezt azonban felcserélték 65 mérő zab természetbeni

megfizetésével. Ezzel és a Szavójai birtoklás alatti terheikkel együtt az egész község összes úrbéri szolgáltatásainak pénzbeli értéke 214 Ft 10 dénár volt az úrbérrendezés előestéjén.³² A földesúri hatalomnak a szokás által is megszabott jobbágyi kötelezettségeken túlmenően a falut károsan érintő beavatkozására annak gazdasági életébe, és egyben Csepel helyzetére az úrbérrendezés előestéjén rámutat a csepeliek válasza az úrbéri kérdésekre 1768-ban. Ekkor ugyanis kihallgatják a jobbágyokat a község „beneficiumjai”, illetőleg „maleficiumjai” tárgyában, azaz arra vonatkozóan, hogy mik az előnyös, illetve hátrányos tényezők számukra. Előnyös a falu részére, hogy Budától és Pesttől csak egyórányi távolságra fekszik, a jobbágyok szőlőjük után csak dézsmát, míg révjük után semmit sem fizetnek. A trágyát eladhatják a promontori szőlőkben és a községi fűzfaerdőből mindenki egyenlően részesül. Ezzel szemben kárt okoz a falunak a Duna gyakori áradása, a homokos talaj és főleg az, hogy az uradalom 800 birkája tönkreteszi a határt. Sérelmezik továbbá, hogy 1743-ban az uradalom minden gazdától négy napos szántás alá való földet vett el, és azt a promontoriumiaknak adta legelőnek.³³ Nem szól azonban ez a vizsgálat a csepelieket a század közepén ért másik nagy sérelemtől. A csepeli legelő igen alkalmas volt a birkatenyésztésre, és ezért a falu lakossága hamar rátért e jövedelemforrás kihasználására. 1730-ban még csak 6 juh volt a faluban, ugyanakkor a szomszéd Szigetszentmiklóson 461-et, Tökölön pedig 262-t tartottak. 1736-ban a juhok száma 103, és 1744-ben, amikor pedig a nagy haszonállatok száma kevesebb, már 306. Ebben az esztendőben átlag 15 birka tartozik egy csepeli háztartáshoz. A juhokat az uradalom nyájával közös legelőn tartották. Ez a nyáj elég nagyszámú lehetett, mert az uradalmi juhásznak, Leb Jánosnak egymagának több birkája van (350 darab), mint az egész falunak. Végül az urasági nyáj kiszorította a legelőkről a csepeliek birkáit. 1752-ben már egy birkája sincs a csepelieknek, és egészen 1848-ig egyedül az uradalom tenyészt juhokat a faluban.³⁴

A jobbágyok helyzetének országszerte bekövetkezett súlyosbodására felfigyelő udvari körök a század hatvanas éveiben elhatározták az úrbérrendezést az egész országra kiterjedő hatállyal. Bár az elv az volt, hogy amikor a jobbágyi terheket egységesen szabályozták, egy jobbágy se kerüljön az urbárium előtti állapotnál rosszabb helyzetbe, mégis sok helyen ez nem így történt.³⁵ Csepel ilyen szempontból mintegy iskola-példa. A falu szabadköltözésű, zömében a visszafoglalás után betelepült jobbágyaival, még mindig elég kedvező helyzetben volt. Eddig nem volt urbáriuma, csak az Eugen herceg idején kötött szerződés kötötte őket. Az 1770-es urbárium által a csepeliek sokkal rosszabb helyzetbe kerültek. Eddig terheik jelentős részét a 100 Ft-os census képezte, amely azonban — állandó nagyságú összeg lévén — a lakosság szaporodásával egyre kevésbé sújtotta volna az egyes gazdát. Ez a census ugyan most lecsökkent házanként 1 Ft-ra, azaz ebben az évben 39 Ft-ra, azonban a lakosság szaporodásával a házak száma is emelkedvén, a XIX. században megint 100 Ft fölé emelkedett. Az 1770-es urbárium főterhe mégsem a

cenzus volt, hanem az aránytalanul megnőtt robotteher. Ezáltal a falunak a terhei, amelyek 1770 elején pénzre átszámítva még csak 214 Ft és 10 dénárt tettek ki, most több mint háromszorosra, 697 Ft és 55 dénár-ra emelkedtek. Súlyosbította a helyzetet még az is, hogy a terhek zömét robotban és nem pénzben kellett leróniok. A robot ugyanis sokkal jobban akadályozza a jobbágygazdaság munkáját, mint a pénzteher.³⁶ A falut annyira sújtotta az urbárium következtében beállott új helyzet, hogy az uradalom bérlője, Szaplanczay János 1778-ban ezért a község kérésére új szerződést kötött, amely szerint a robotnak csak egy részére tart igényt, a többi $\frac{4}{5}$ -öd részt engedi pénzben megváltani, azonban mint-hogy a jobbágyok a homokos talaj és az uradalmi birkatenyésztés miatt károknak vannak kitéve, ennek is elengedi több mint egyharmadát.³⁷

Az 1770-es úrbéri tabella szabályozta a jobbágytelkek nagyságát és számát is. Ekkor 21 és fél jobbágytelek van, átlag 31—36 hold terjedelemben. A következő században is ezzel a telekmennyiséggel számolnak (illetőleg helyesebben csak 21-gyel), azonban csak az összeírások, mert a falu a valóságban 25 telek után adózott. Ugyanis az egésztelkes jobbágy valójában $1\frac{3}{42}$ -ed, míg a féltelkes $\frac{25}{42}$ -ed telken gazdálkodott.³⁸ Miután ez csak azt jelenti, hogy az egyes jobbágyok az urbárium által megszabott telekterületnél nagyobb telket kaptak, mi a továbbiakban a 21 és fél, illetőleg a XIX. században 21 telekkel számolunk. A telkek illetőségét a szántókon kívül telkenként három szekérnyi szénatermő rét (amelynek egy részét az uradalom adta az úrbérrendezés alkalmával), továbbá belsőség képezte. Egésztelkes belsőség 5—10, féltelkes 3—6 pozsonyi mérő terjedelmű volt. A házzal rendelkező zsellérek belsősége $\frac{1}{4}$ -től $1\frac{1}{4}$ pozsonyi mérő terjedelemig váltakozott. A falunak az úrbéresek kezén levő területe $847\frac{3}{8}$ hold volt. Ebből a beltelkek $82\frac{3}{8}$, a szántók $700\frac{4}{8}$, míg a rétek $64\frac{4}{8}$ holdat tettek ki.

Az úrbéri tabella idején már elég jelentős a zsellérek száma a faluban. Az első zsellért az 1752-es összeírás tünteti fel. 1770-ben Csepelen 15 zsellér családfő, azaz a 42 családfő 35,7%-a él. Már megjelennek az első házatlan zsellérek is. Még csak hárman vannak, az összes családfők 7,1%-át képezik. A faluban azonban még a jobbágyság van többségben, a 27 jobbágy a családfők 64,3%-a, tehát közel kétharmada. A differenciálódás még nem jelentős, a féltelkesek száma (11) még kevesebb az egésztelkeseknél, ez utóbbiak még a falu legnépesebb rétegét képezik (38,1%) (l. ezekre a 3. táblát). Az itt élő 42 család szám szerint — 1769 december végi adat : — 316 főt tett ki. Mind katolikus vallású.³⁹ 1785. december 28-án a lakosság száma már 405.⁴⁰ A népesedésnek a természetes szaporodáson kívül a bevándorlás is jelentős tényezője volt. Mivel, mint erre e korban egyetlen rendelkezésre álló adatunk mutatja, az elköltözők száma is magas volt,⁴¹ a lakosság ily nagy mérvű szaporodását a természetes szaporodással nem indokolhatjuk. A beköltözők a környező falvakból jöttek, és elsősorban iparosok vagy nincstelen zsellérek voltak.⁴²

A község lélekszáma a XIX. sz.-ban tovább fejlődik.⁴³ Az úrbérendezéssel kezdődő, második szakaszban a falu lakossága jóval nagyobb mértékben szaporodik, mint előtte (4. tábla). Bár a két forráscsoport adatai eltérnek egymástól, mégis pontosan megállapíthatók azok az évek, amidőn a népesség szaporodása vagy csökkenése a szokottnál nagyobb volt. Míg a század első éveiben elég nagy a népesség, ez 1810 táján hirtelen lecsökken, valószínűleg a napóleoni háborúk hatására, hogy 1814-től 1831-ig fokozatosan emelkedjék. Az 1831-es kolerajárvány pusztítása is kimutatható, de azután újból emelkedik a lakosság száma. A tényleges szaporulatra vonatkozólag az anyakönyvek nyújtanak pontosabb adatokat. 1828—1847-ig 857 a születések és 636 a halálozások száma, a természetes szaporulat tehát 221. (Ugyanekkor az egyházi sematizmusok szerint a szaporulat 234.) Legnagyobb volt a szaporodás a következő években: 1828 : 25, 1837 : 29, 1838 : 22, 1841 : 21, 1843 : 24, 1844 : 34, és 1846 : 22 fővel. Csökkent a lakosság 1830 : 10, 1831 : 43, 1835 : 3, 1847 : 6 fővel. Azonos volt a születések és halálozások száma 1839-ben. 1831-ben a kolera, 1847-ben a nagy éhínség okozta a fogyást.⁴⁴

Különösen érdekes eredményeket kapunk, ha a csepeli népességszám alakulását összehasonlítjuk az ország egyéb területeivel. Mivel két forrásunk adatai nem egyeznek, külön-külön kell ezeket megvizsgálnunk. Az egyik forrásunk, az 1804-es összeírásnak a megye által évente végrehajtott rektifikációja alapján Csepel lakossága 1816-tól 1846-ig, tehát harminc év alatt 548-ról 898-ra, azaz 100%-ról 163,9%-ra növekedett. Különösen nagymérvű volt az emelkedés 1836-tól 1846-ig (132,5%-ról 163,9%-ra). Ugyanekkor Budapestkörnyéken 1816-tól 1846-ig 100%-ról 122,2%-ra, a pilisi járásban, amelyhez Csepel is tartozott, 100%-ról 106,5%-ra, míg Pest megyében 100%-ról 124,8%-ra emelkedett. Mind Budapestkörnyéknél, mind a vármegyénél szembeűnik, hogy az emelkedés 1836 és 1846 között elég magas, magasabb, mint az előző évtizedben. (Bár mindkét területen az első évtizedben növekszik meg legjobban a lakosságszám.) A pilisi járás területén viszont az utolsó évtizedben — az előbbihez képest — csökken a lakosság száma (l. mindezekre az 5. táblát).

A másik forrásnál, az egyházi sematizmusoknál csak Csepel és Budapestkörnyék adatai állnak rendelkezésre. Bár adataink kissé eltérnek, annyi itt is nyilvánvaló, hogy a csepeli népességszám emelkedése jóval nagyobb mérvű, mint Budapestkörnyéken (1816-ot 100 %-nak tekintve az 1846. évi állapot Csepelnél 179,6%, Budapestkörnyéknél 128,7%). Akár a summariumokban, a sematizmusok szerint is a csepeli népesség gyarapodása inkább az utolsó két, míg Budapestkörnyéké az első évtizedben volt a legerősebb (l. mindenre von. a 6. táblát).

A szokatlan nagymérvű csepeli szaporodás okait legjobban akkor ismerhetjük fel, ha megvizsgáljuk a lakosság életkörülményeit. A népesség gyarapodása nem állott arányban a földterület növekedésével. A jobbágytelkek száma változatlan maradt. Erősen előrehaladt a parasztság differenciálódása. Igaz, az országos helyzettel szemben, ahol a

telekosztódás igen nagymérvű volt,⁴⁵ Csepelen az egész jobbágykorban nem találunk féltelkesnél kisebb gazdaságot. Úgy látszik, az uradalom nem engedte a telekaprózódást.⁴⁶ Ezért, noha az egésztelkesek száma rohamosan csökkent, a jobbágylakosság viszonylag jelentékeny és egységes gazdasági erőt képezett, amely eléggé különvált a zsellérektől. Csepelen hiányzott a negyed- és nyolcadtelkesek rétege, amely a föld nélküli zsellérséget összekötötte volna a jobbágysággal.

Az egésztelkesek száma 1770-től 1846-ig 16-ról 4-re, azaz 100%-ról 25%-ra esett le. Ezzel természetesen együtt járt a féltelkesek számának emelkedése (11-ről 34-re, azaz 100%-ról 309,1%-ra). Azonban a zsellérek száma jóval nagyobb mértékben gyarapodott. Az 1770-es 12 házas zsellér helyett 1828-ban már 70, és 1846-ban 74 (100%, 583,3% és 616,7%) él a faluban. Még nagyobb mérvű a szaporodás a házatlan zselléreknél. Az 1770. évi 3 helyett 1828-ban 18-at és 1846-ban 36-ot találunk. Az 1770-es állapotot 100%-nak tekintve, ez 1828-ban 600 és 1846-ban 1200%! Míg az összes jobbágyok száma 1770-től 100%-ról csak 140,7%-ra emelkedett, addig az összes zselléréké 733,3%-ra. Így a zsellérek számaránya a jobbágyokéhoz képest erősen megnő. Míg az összes családfők közül 1770-ben csak 35,7% zsellér, addig 1846-ban a jobbágyok alig negyed-részt alkotják a lakosságnak (25,7%). A többi immár zsellér, akiknek egyharmada házatlan (l. ezekre a 3. sz. táblázatot).

A különleges nagyarányú zselléresedés éppúgy csepeli jellegzetesség, mint a népesség viszonylag erős szaporodása. Igaz, az erős népességyarapodásból természetesen következik a zsellérek számának megnövekedése, hiszen a jobbágytelkek számának megkötöttsége miatt a jobbágyok számának növekedése korlátozott volt. A csepeli zselléresedés méreteit különösen jól mutatja néhány összehasonlító adat. Míg 1828-ban a jobbágyok és zsellérek aránya a faluban 28,5% és 71,5%, addig a szigetén fekvő két szomszédos községben a jobbágyok száma még magasabb a zsellérékéénél. Egy másik Pest környéki falut, Palotát vizsgálva, ahol a főváros hatása kétségtelenül megvolt,⁴⁷ más helyzetet találunk. Itt már több a zsellér, mint a jobbágy, bár távolról sem olyan nagy az arány, mint Csepelen (jobbágy: 43,3%, zsellér: 56,7%). A legközelebb áll a csepeli arányhoz a Pest megyei (jobbágy: 35,2%, zsellér: 64,8%). Azonban, noha a vármegyében számos iparosodó mezővárost, (pl. Óbuda) és tiszta zsellérfalut (mint Promontor) találunk, itt sem éri el a csepeli magas zsellérárányszámot. Az országos arány is jóval kedvezőbb volt ekkor a jobbágyokra (l. mindezekre a 9. táblát). A házatlan zsellérek aránya az összlakossághoz is Csepelen a legmagasabb. Egyedül Promontor, a zsellérfalu közelíti meg.

Még plasztikusabban mutatja a zselléresedés mértékét egy nem egészen kifogástalan értékű forráscsoport, éspedig a Summariumokban közölt évenkénti katonai összeírás. Bár, mint az előbbieken rámutattunk, felhasználása óvatosságot igényel, továbbá mivel összeírási szempontjai mások, mint az előbb felhasznált forrásoké (ugyanis jobbágyoknál a háztartásokat, míg zselléreknél a személyeket adja meg), a zselléresedés

mértékére bizonyos támpontokat mégis nyújt.⁴⁸ A jobbágyok és zsellérek arányának megállapítására nem használható. Annyi azonban még ebből is kiténik, hogy legalábbis 1836-ban és 1846-ban a zselléreknek a jobbágyokhoz viszonyított aránya Csepelen magasabb, mint akár Budapest-környék átlagán, a pilisi járásban, Pest vármegyében és az országban. Fontosabb azonban az, hogy 1816-hoz viszonyítva Csepelen nő meg leginkább a zsellérek száma (1816 : 100%, 1846 : 171% ; l. ezekre a 14. és 15. táblát).

Miután világos, hogy a csepeli népesség felduzzadása és a zsellérsedés kapcsolatban áll egymással, nem érdektelen megvizsgálnunk a lakosság eredetét, vagyis azt, hogy milyen mérvű a beköltözés. Itt szembe találkozzunk a német—illyr viszonytal. A kezdetben többségben levő illyrség számának viszonylagos csökkenése után is 1770-ben a telkeknek majdnem felét még mindig birtokában tartotta (német kézen 11,5, illyr 9 és magyar 1 telek). 1828-ban már 13,5 telek német és csak 7,5 illyr. Bár valamivel (1,5 telekkel) csökkent az illyrek birtokában levő telekmennyiség 1770 óta, a földnek mégis több mint egyharmada az ő kezükben van. 1770-től 1828-ig az illyrek birtokában levő földterület 42,8%-ról csak 35,7%-ra, míg ugyanakkor az illyr háztartások száma százalékarányban 35,7%-ról 24,4%-ra csökkent. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy a 123 családfő hány családnevet visel, adataink még világosabb képet nyújtanak. 1828-ban 76 családnév szerepel az összeírásban. Ebből csak 10 az illyr, a többinek legnagyobb része német. A 14 illyr telkesjobbágy 6, míg a 21 német 14 családnévet visel. Ezek szerint egy illyr család leszármazói átlagban 1,25, míg egy német családnévé 0,96 telket birtokoltak.⁴⁹ Hogy az illyrség tulajdonképpen csak néhány — csepeli viszonylatban — gazdag családból áll, mutatja az is, hogy csak három olyan illyr családot találunk, amelynek csak házas zsellér, és egyet, amelynek házatlan zsellér tagja van. Érdekes eredményre jutunk akkor is, ha a háztulajdonos (jobbágy- és zsellér-)családokat a házatlanokkal hasonlítjuk össze. A 105 háztulajdonos 59, míg a 18 házatlan 18 családból származik. Ez utóbbiak között csak egyet találunk, akinek van névrokona a háztulajdonosok között. Összehasonlításunk azt bizonyítja, hogy a község leggazdagabb, tehát jobbágyrétege még elég erős ahhoz, hogy azokat a rokonaikat, akik a telkekből nem kaphattak részt, legalább zsellérházhellyel tudja kielégíteni. A jobbágycsaládokon kívül van egy sokkal nagyobb számú, később bevándorlókból álló nincstelen réteg, amelynek egyes tagjai ugyan zsellérházhelyhez jutnak, azonban a szántóföldeket kézben tartó jobbágycsaládok közé nem tudnak felemelkedni. Az illyrek mint legrégibb betelepülők igen kevésbé frissülnek fel új családokkal, így számuk egyre fogy.

Ugyanezt mutatják a többi összeírások adatai is. Nem vesszük figyelembe most az 1831-es és 1835-ös összeírásokat, amelyek túl közel léven 1828-hoz, kevés változást mutatnak, azonban különösen alaposan kell megvizsgálnunk az 1846-os úrbéri összeírást, amely két évvel a jobbágyfelszabadítás előtt mintegy lezárja a feudális korszakot. A telek-

állomány kétharmada, tehát 14 telek van a németek, míg egyharmada, 7 telek van az illyrek birtokában.

Az illyrség tovább csökkent, de földbirtoka majdnem változatlan maradt. A zselléresedés is kevésbé érintette őket. A telkek 33,3%-a még mindig a családfők 18,2%-át kitevő illyrek kezén maradt. A 148 családfő 79 családnevet visel, amelyből csak kilenc az illyr hangzású. Az illyr jobbágyok 1846-ban is ugyanabból a hat családból kerülnek ki, mint 1828-ban. Rajtuk kívül két házas és egy házatlan zsellér illyr családot találunk csak. Új az — 1828-hoz képest —, hogy jobbágycsaládok névrokonait találjuk a házatlan zsellérek között. Ugyanez áll a német jobbágyokra is. Így, míg 1828-ban a 18 házatlan zsellércsalád között csak egy olyan van, amelynek a neve a házas zsellérek között is szerepel, addig 1846-ban 36 házatlan zsellér közül (21 családnév) csak 14 (13 családnév) olyan akad, amelynek nincs rokona a háztulajdonosok között.⁵⁰ A 79 családból 1828-ban csak 51 élt Csepelen, tehát 28 időközben telepedett ide. A 28 családból 19 házas és 9 házatlan zsellér. Viszont 1828 hetvenhat családjából 25 tűnt el nem egész két évtized alatt. Ezek mind házas vagy házatlan zsellérek voltak. Az 1828-ban Csepelen élő 18 házatlan zsellércsaládból 1846-ra csak négy maradt meg, azonban közülük kettő időközben házat szerzett. 1828 telkesgazdái mind megmaradtak, csak egy féltelkes süllyedt le időközben házas zsellérré, és két házas zsellércsalád jutott a féltelkesek közé (nyilván házasság révén). Adataink azt mutatják tehát, hogy az elég nagyarányú ($\frac{1}{3}$ -ad) belső migráció csak a zsellérséget érintette. Épp ezért ez a kicserélődési folyamat nem vonatkozott az illyrekre, akik így újabb betelepülőkkel csak ritkán frissültek fel.

Ezt plasztikusan igazolják következő adataink. A illyr zsellérek számaránya 1828-ig 1770-hez viszonyítva 533,3%-ra emelkedett (amíg a németeké 558,3%-ra), azonban 1846-ban csak 433,3%, tehát 1828 óta fogyott az illyr zsellérek száma. Ugyanekkor a német zsellérség 791,7%, tehát erősen emelkedett. Mint láttuk, a házatlan zsellérek zöme újonnan beköltözöttekből állott. A német zsellérek között különösen magasra emelkedett ezeknek a száma: 1770-et 100%-nak véve 1828-ban 433,3%, míg 1846-ban 1033,3% (l. mindezekre a 8. táblát). Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a népességszaporodás csak a német lakosságra vonatkozott, és annak is csupán zsellér rétegére. Ez a zsellérréteg állandóan fluktuált, azonban ennek ellenére számban gyarapodott. Az illyrek számának csökkenése nemcsak a családfők, hanem az össznépeesség számában is igazolható.

A két nemzetiség tényleges számarányára igen kevés adatunk van. Az össznépeesség számát megadó forrásaink nem különböztetik meg egymástól a két nemzetiséget. Egyedül a XIX. század első felében viszonylag gyakran tartott Canonica Visitatiók alkalmával tüntették fel a nemzetiségek szám szerinti megoszlását, ugyanis a gyakori súrlódások szükségessé tették a püspökség részére ennek regisztrálását.⁵¹ Míg 1817-ben a két nemzetiség közti arány még 62,8% és 37,2%, addig

1832-ben már 73,3% és 26,7%, 1839-ben pedig 81,2 és 18,8%. Míg a németek száma emelkedett, az illyreké csökkent. 1817-et 100%-nak tekintve, 1839-ben a németek 175,2%-ra emelkedtek, az illyrek 68,2%-ra csökkentek (l. a 7. táblát).

Annak ellenére, hogy az illyrek száma egyre kevesbedett, a birtokukban levő földterület alig csökkent. Ebből érthető, hogy bár a németek igyekeztek elnyomni az illyreket, ez nem ment simán. Érdekes módon az ellentét egyházi síkon jelentkezett. Úgy látszik, először a németek mozgolódtak, és ezért a püspök az 1817-es Canonica Visitatio alkalmával úgy rendelkezett, hogy mivel az illyrek úgyis mind tudnak németül, azonban a németek nem tudnak illyrül, a szentbeszédet ezentúl csak minden harmadik héten tartsák illyrül. Ez az egyharmad-kétharmad arány ebben az évben meg is felelt a lakosság tényleges arányszámának. Azonban a pap nem tartotta meg ezt a rendelkezést, és ezért az illyrek azon a címen, hogy a plébánia földjének megmunkálásánál is azt az arányt kell felállítani, mint az istentiszteletek rendjénél, megtagadták az egyházi földek megmunkálását. Példájukat a németek is követték, mert ők viszont ragaszkodtak a rájuk kedvezőbb addigi gyakorlathoz, és csak akkor voltak hajlandók felvenni a munkát, ha az illyrek is dolgoznak.⁵² Ekkor — úgy látszik — mégis kiegyezett a két nemzetiség az 1817. évi vizitáció alapján. Nem sokkal később azonban az illyrek számának további csökkenését felhasználva a németek a pap segítségével újból kérvényt intézett a püspökhöz, amelyben a Canonica Visitatio állapotának visszaállítását és illyrül tudó tanító alkalmazását kérték.⁵³ A püspök bár azóta megváltozott a számarány, mégis visszaállította az 1817-es status quo-t, továbbá elrendelte, hogy a tanító illyrül is tudó segédet alkalmazzon.⁵⁴ Miként az 1818-as adat mutatja, az ellentétek háttérben nemcsak nemzetiségi ellenszenv, hanem materiális kérdések is állottak, ugyanis a lakosságra eső terheknek legalább egy részét a nemzetiségi arány alapján osztották el.

Ez az illyr—német ellentét — úgy látszik — a század közepe felé lassan eltűnik, 1846-ban már a családfők négyötöde német. Azonban a jobbágyok között sokkal jobb az arány az illyrek javára. A jobbágy családfőnek több mint egyharmada, 36,8%-a illyr. Az illyr családfők több mint fele jobbágy. A nemzetiségi ellentétnél sokkal fontosabb ekkor már a jobbágy—zsellér ellentét. A zömében ugyanazokból a családokból származó jobbágyság, amelyek már az előző században itt éltek, és a többségében új beköltözőkből álló zsellérség között egyre szélesedett a szakadék. A század közepe felé már nem ritkaság az összeházasodás a különböző nemzetiségű jobbágyok között. Végül tehát az illyrek nagyobb része beolvadt a német jobbágyságba, kisebb része a német zsellérségbe.

Az illyrek számbeli csökkenését nem tudjuk megmagyarázni. Valószínűleg nagyobb volt náluk a halálozási arány, mint a németeknél, bár az is igaz, hogy egy-egy illyr háztartáshoz többen tartoztak, mint akár egy közeli német vagy magyar falu háztartásaihoz. 1828-ban egy

csepeli német háztartásra átlag 2,3 adózó jutott. Ugyanez volt az arány a német lakosságú Promontoron és a magyar Palotán. A szintén magyar Szigetszentmiklóson még kevesebb, 2,2 adózó tartozott egy háztartáshoz. Ezzel szemben Csepel illyr lakosainál 3,1 adózó élt egy háztartásban, és az illyr lakosságú Tökölön majdnem ugyanennyi, azaz 3 (1. erre a 12. táblát). Valószínűleg azonban ez az arány nem azt jelenti, mintha egy illyr családban több gyermek lett volna, hanem azt, hogy a felnőtt családtagok nem váltak mindig külön, és gyakori volt az, hogy több család élt osztatlanul ugyanazon a portán. Azt sem lehet igazolni, hogy az illyre esetleg beházasodtak volna a szomszédos falukban nagyobb számban.⁵⁵

Miután láttuk, hogy Csepel elég nagy vonzerőt gyakorolt a mindennünnen ide sereglő nincstelenekre, meg kell vizsgálnunk, hogy ennek mi lehetett az oka, milyen volt az itteni lakosság gazdasági helyzete. A falu egészen 1848-ig megmaradt a földesúri hatalom alatt, és a ráckevei uradalom semmivel sem gyakorolta enyhébben hatalmát, mint eddig, vagy mint a többi magyar földesúr általában.⁵⁶ Nemcsak a földesúri terhek, vagy a falu életébe való szinte mindennapi beleszólása (1. erre pl. az uradalomnak az 1838-as árvíz utáni — egyébként hasznos — intézkedéseit), hanem az is káros volt falunkra, hogy földjének több mint felén az uradalom majorsági birtoka terült el. A 3422 hold terjedelmű határból mindössze 1140 hold volt az úrbéri állomány.⁵⁷ Területe nem volt tagosítva, ez a korszakunkban megindított, de csak a század második felében befejeződött úrbéri per alkalmával történt meg.⁵⁸ Mivel pedig legelőit ugyancsak az uradalom használta, mint látni fogjuk — állattenyésztésük elé is nehézségek gördültek.

A csepeli lakosság gazdasági életére az 1828-as összeírásból nyerünk felvilágosítást. Az egész telkes jobbágyi illetőség ekkor 53 pozsonyi mérő szántó és 12 kaszás rét volt, a féltelkesek birtokában ennek felét találjuk. Ezek szerint egy jobbágy átlag 31,8 pozsonyi mérő szántón gazdálkodott. Itt jobb volt az arány, mint Tökölön vagy Rákospalotán, azonban rosszabb, mint Szigetszentmiklóson (1. 10. tábla). A múlt századi két-nyomásos gazdálkodásról immár áttértek a háromnyomásosra, ezáltal termésük is növekedett. Szántóföldje nem volt a legjobb: homokos talajú és gyakran ki volt téve az áradásoknak.

A földművelésnél jóval nagyobb jelentőségűnek látjuk a szőlőművelést. Mint már rámutattunk, szőlőik zöme Promontor területén feküdt. Az itteni, összesen 6449 kapás terjedelmű szőlőkből 1771 $\frac{1}{2}$ kapáson gazdálkodtak a csepeliek.⁵⁹ Voltak a csepelieknek Szigetszentmiklóson is szőlőik, 40 kapás.⁶⁰ Magában Csepelen 131 kapás szőlőt műveltek meg. Ezek szerint a falu lakosainak birtokában összesen 3481 $\frac{1}{2}$ kapás szőlő volt. Sajnos, arra nincs adatunk, hogy a két szomszéd falusi szőlőtulajdonok hogyan oszlottak meg az egyes csepeli lakosok között. Egyedül a csepeli szőlők tulajdonviszonyaira van adatunk, az itteni arányokat alkalmaztuk tehát a többire is.

Ezek szerint 1828-ban Csepelen a házatlan zsellérek nem szőlőtulajdonosok. A 105 háztulajdonosból 59, tehát több, mint fele rendel-

kezett szőlőbirtokkal. Ezek közül 36 zsellér, 17 fél- és 6 egésztelkes jobbágy. A szőlőbirtokosok legnagyobb része zsellér (61%), azonban a jobbágy szőlőbirtokosoknak nagyobb parcellái vannak, mint a zsellereknek. A hat egésztelkes átlag 3,58, a tizenhét féltelkes 2,7, míg a harminchat zsellér csak 1,7 kapás szőlővel rendelkezik. Így a zsellérek birtokában levő szőlőterület csak 48,4%, noha a birtokosok között ők vannak többségben. A 10,2%-nyi egésztelkes szőlőbirtokos réteg pl. a szőlőterület 16,4%-ának birtokában van (l. ezekre a 11. táblát).

Valószínű, hogy a szomszéd faluk területére eső szőlőknél hasonló volt az arány. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a falu lakosságának egyik legfőbb megélhetési forrása volt a szőlőművelés. Úgy látszik, hogy a házas zsellérek nagy része szőlőtermelő volt. Persze nem valószínű, hogy kicsiny parcelláik teljes megélhetést tudtak volna nekik nyújtani. Bár egyesek közülük, mint az a Ruisz Simon, akinek a legnagyobb parcellája (9 kapás) volt, nyilván megéltek szőlőjükből, de a zömének egy-másfél kapás szőlők mellett más munkára is volt szüksége. A szőlőtulajdon mellett a szőlők másképpen is kereseti lehetőséget jelentettek a falu népe számára. Promontoron a nagy kiterjedésű szőlők megművelésére napszámos kellett, és ebben a munkában a helybeli zsellérek mellett a csepeliek is részt vettek.⁶¹

Az állattenyésztés nem tartott lépést a lakosság növekedésével. Míg az előző században — mint láttuk — 1730-hoz viszonyítva a legfontosabb haszonállatok száma a lakosság számánál jóval nagyobb mértékben emelkedik, ez ebben a korszakban megváltozik. Míg 1771-ben az állatok szaporodásának 1730-hoz viszonyított százaléka 330% volt, addig 1828-ig csak 376%-ra nőtt, ezzel szemben a családfők száma az 1771-es 190,5%-ról 585,7%-ra emelkedett. Különösen a tejelő tehének számánál látszik ez meg. 1771-ben még 39, de 1828-ban csak 25 van a faluban. Kevés a disznók száma is. Csak jobbágyok tartanak disznót, hat van az egésztelkesek és tizenegy a féltelkesek birtokában. Akár az előző összeírásokban, most sem találunk juhot a csepeliek birtokában. A tehének számának csökkenése és a juhok hiánya különösen azért érdekes, mert Csepel talaja — korabeli leírások szerint — a marha- és juhtartásnak kedvező,⁶² és a század második felében a lakosság egyik fő jövedelmi forrása az üsző- és tehénnevelés lett.⁶³ Birkatenyésztést — mint láttuk — az uradalom is nagyban üzött Csepel földjén. Úgy látszik, épp a legelőnek az uradalom által való használata és a réteknak a gyakori áradások általi tönkretétele⁶⁴ akadályozta meg az állattenyésztés nagyobb arányú kifejlődését.⁶⁵ A meglévő állatállomány szinte kizárólag az igaerő-szükséglet kielégítését szolgálta. Egy egésztelkes jobbágy két pár ökör és egy pár lóval, míg egy féltelkes egy-egy pár lóval és ökörrel rendelkezett.

Az iparosok száma 1828-ban erősen megnőtt 1771-hez képest. Akkor csak egy varga élt a faluban — zsellérsorban, azonkívül még három hajóst is találunk, 1828-ban már kilenc iparost említ az összeírás. Ez az összes adózók számának 3%-a, míg az összes háztartásoknak

7,3%-a. Összehasonlítva ezt a három szomszéd falu és Pest megye iparosainak arányával, kiderül, hogy kb. a tiszta zsellérfalu Promontor, és Szigetszentmiklós iparosainak van hasonló aránya. Tökölön és Rákospalotán az arány jóval alacsonyabb. Nagyjából hasonló arányban éltek iparosok Pest megyében (l. ezekre a 13. sz. táblázatot). Ez azonban onnan magyarázható, hogy a megyei átlagba beletartoztak mezővárosok is, ahol pedig jóval több iparos élt.⁶⁶ Az iparosoknak az összlakossághoz való arányát a források fentebb említett nehézségei miatt nehéz megállapítani. A summarium adatát felhasználva kiszámítható, hogy 1828-ban a kilenc iparos a lakosság 12,5 ezrelékét alkotta. Ugyanakkor Promontoron a 38 iparos 14,7 ezreléknek, míg Palotán a 10 mesterember csak 8,7 ezreléknek felel meg.⁶⁷ Ezeket összehasonlítva azokkal az adatokkal, amelyeket Tolnai György Palugyay Imrének az ötvenes évek elején megjelent művéből az iparosok átlagszámaként négy megye adatai alapján megállapított,⁶⁸ érdekes eredményeket kapunk. Eszerint negyedszázaddal később az iparosság aránya a falvak lakosságához mint csak 7,6 ezrelék volt. A három idézett Pest környéki falunál a nyilvánvalóan magasabb átlag már a főváros hatását mutatja.⁶⁹

A csepeli iparosok mind zsellérek voltak, és pedig négy házas és öt házatlan. Két takácsot, két asztalost, továbbá egy-egy kovácsot, kőművest, mészárosot, szabót és csizmadiát találunk közöttük. A takácsmesterség önállóvá válása már a háziipar bomlásának jele, ugyanis régen a vásznat háziiparszerűen gyártották, ahol tehát még háziipar van, ott nem tud megélni a takács.⁷⁰

Úgy gondoljuk, hogy a felsorolt adatokból már levonhatjuk a következtetést. A falu népességének (és azon belül a zsellérségnek) nagyarányú gyarapodása két okra vezethető vissza. Az egyik a szőlőtermelés, amely jó munkaalkalmakat nyújtott, a másik pedig a főváros, és pedig Pest hatása. Ezt az 1828-as összeírás is megállapítja.⁷¹ Érdekes, hogy noha az előző században a község elsősorban Budával volt kapcsolatban, most az összeírás Pestet emlegeti. Ez érthető is, hiszen Pest ekkor már iparosodik. Nem véletlen, hogy Pest mellett ebben az időben már iparos-kereskedő zsellértelep jön létre Újpesten.⁷² Egy kortárs is kiemeli, hogy a fővárossal való kereskedelmi kapcsolata révén annyira kifejlődött, hogy a szigeti helységek egyik legcsinosabbik és legtehetősebbjévé vált.⁷³

Az 1838-as árvíz után a község új, védettebb területre költözött a sziget közepe felé.

A lakosság új helyre településével még jobban kihangsúlyozódott a Pest felé fordulás. Eddig a budai parttal összekötő rév mellett terült el a falu, az új település viszont már közelebb hozta Pesthez.

Ezek a tényezők, tehát a nagyarányú zselléresedés és az új település voltak azok, amelyeknek hatása a következő fél évszázadban még jobban megerősödve, hozzájárult a falu ipari elővárossá alakulásához. Korszakunkban — Újpesttel szemben — ez még nem következett be, azonban a jobbágyfelszabadítás utáni még rohamosabb fejlődése⁷⁴ és a fővárossal egyre erősödő kapcsolatok nemsokára megteremtik a feltételeket a falu ilyen irányú átalakulásához.

1. Családfők nemzetiség szerinti megoszlása Csepelen 1720–1846⁷⁵

Megnevezés Szám szerint	1720	1728	1736	1744	1752	1770	1846
Német	7	8	8	8	16	26	119
Illyr	12	11	15	12	12	15	27
Magyar	—	2	1	—	—	1	1
Ismeretlen	—	—	—	—	—	—	1
Összesen	19	21	24	20	28	42	148
Százalékban :							
Német	36,8	38,1	33,3	40,0	57,1	61,9	80,4
Illyr	63,2	52,4	62,5	60,0	42,9	35,7	18,2
Magyar	—	9,5	4,2	—	—	2,4	0,7
ismeretlen	—	—	—	—	—	—	0,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1720 = 100,0							
Német	100,0	114,3	114,3	114,3	228,6	371,4	1700,0
Illyr	100,0	91,7	125,0	100,0	100,0	125,0	225,0
Összesen	100,0	110,5	126,3	105,3	147,4	221,1	778,9

2. A legfontosabb haszonállatok számának alakulása Csepelen 1730–1828⁷⁶

Megnevezés Szám szerint	1730	1736	1744	1752	1771	1828
Ló	17	39	31	38	64	73
Őkör	18	32	14	39	62	90
Tehén	15	33	24	31	39	25
Összesen	50	104	69	108	165	188
Háztartások	21	24	20	28	40	123
1730 = 100,0						
Ló	100,0	229,4	182,4	223,5	376,5	429,4
Őkör	100,0	177,8	77,8	216,7	344,4	500,0
Tehén	100,0	220,0	160,0	206,7	260,0	166,7
Összesen	100,0	208,0	138,0	216,0	330,0	376,0
Háztartások	100,0	114,3	95,2	133,3	190,5	585,7

3. A csepeli lakosság differenciálódása 1770—1846⁷⁷

Megnevezés Szám szerint	1770	1828	1835	1846
Egésztelkes jobbágy	16	7	5	4
Féltelkes jobbágy.....	11	28	32	34
Jobbágy összesen	27	35	37	38
Házasszellér	12	70	76	74
Házatlan zsellér	3	18	16	36
Zsellér összesen.....	15	88	92	110
Családfő összesen	42	123	129	148
Százalékban :				
Egésztelkes jobbágy	38,1	5,7	3,9	2,7
Féltelkes jobbágy.....	26,2	22,8	24,8	23,0
Jobbágy összesen	64,3	28,5	28,7	25,7
Házasszellér	28,6	56,9	58,9	50,0
Házatlan zsellér	7,1	14,6	12,4	24,3
Zsellér összesen.....	35,7	71,5	71,3	74,3
Családfő összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
1770 = 100,0				
Egésztelkes jobbágy	100,0	43,7	31,2	25,0
Féltelkes jobbágy.....	100,0	254,5	290,9	309,1
Jobbágy összesen	100,0	129,6	137,0	140,7
Házasszellér	100,0	583,3	633,3	616,7
Házatlan zsellér	100,0	600,0	533,3	1200,0
Zsellér összesen.....	100,0	586,7	613,3	733,3
Családfő összesen	100,0	292,9	307,1	352,4

4. Csepel népessége 1804–1849 a megyei Summariumok és az egyházi összeírások alapján⁷⁸

Év	Summarium	Egyházi	Év	Summarium	Egyházi
1804	579	—	1830	762	—
1808	—	653	1831	712	737
1812	541	436	1832	715	740
1813	—	439	1833	768	739
1814	—	543	1834	750	766
1815	—	526	1835	733	776
1816	548	540	1836	726	797
1817	547	594	1837	788	—
1818	598	542	1838	701	830
1819	621	642	1839	—	848
1820	641	574	1840	690	—
1821	610	571	1841	738	827
1822	615	582	1842	781	839
1823	639	568	1843	764	843
1824	654	598	1844	—	849
1825	647	598	1845	—	962
1826	675	598	1846	898	970
1827	711	687	1847	—	921
1828	762	720	1848	—	915
1829	767	785	1849	—	928

5. Összehasonlító táblázat Csepel és környéke lakosságáról a Summariumok alapján 1816–1846⁷⁹

Megnevezés Szám szerint	1816	1826	1836	1846
Csepel	548	675	726	898
Budapestkörnyék	19 609	23 119	21 487	23 954
Pilisi járás	62 458	70 686	69 884	66 521
Pest vármegye	303 332	354 108	351 813	378 506
1816 = 100,0				
Csepel	100,0	123,2	132,5	163,9
Budapestkörnyék	100,0	117,9	109,6	122,2
Pilisi járás	100,0	113,2	111,9	106,5
Pest vármegye	100,0	116,7	116,0	124,0

6. Összehasonlító táblázat Csepel és Budapestkörnyék lakosságáról az egyházi összeírások alapján 1816–1846⁶⁰

Megnevezés Szám szerint	1816	1826	1836	1846
Csepel	540	598	797	970
Budapestkörnyék	19 860	23 057	24 690	25 552
1816 = 100,0				
Csepel	100,0	110,7	147,6	179,6
Budapestkörnyék	100,0	116,1	124,3	128,7

7. A németek és illyrek számaránya a XIX. század első felében⁶¹

Megnevezés Szám szerint	1817	1832	1839
Németek	371	521	650
Illyrek	220	190	150
Összesen	591	711	800
Százalékban :			
Németek	62,8	73,3	81,2
Illyrek	37,2	26,7	18,8
Összesen	100,0	100,0	100,0
1817 = 100,0			
Németek	100,0	140,4	175,2
Illyrek	100,0	86,4	68,2
Összesen	100,0	120,3	135,4

8. A csepeli nemzetiségek társadalmi megoszlása 1770–1846-ig⁹²

Megnevezés	1770		1828		1846	
	szám- szerint	%-ban	szám- szerint	%-ban	szám- szerint	%-ban
Jobbágy, egésztelkes						
Német	9	56,3	6	85,7	4	100,0
Illyr	6	37,5	1	14,3	—	—
Magyar	1	6,2	—	—	—	—
Ismeretlen.....	—	—	—	—	—	—
Összesen	16	100,0	7	100,0	4	100,0
Jobbágy, féltelkes						
Német	5	45,5	15	53,6	20	58,8
Illyr	6	54,5	13	46,4	14	41,2
Magyar	—	—	—	—	—	—
Ismeretlen.....	—	—	—	—	—	—
Összesen	11	100,0	28	100,0	34	100,0
Jobbágy, összesen						
Német	14	51,9	21	60,0	24	63,2
Illyr	12	44,4	14	40,0	14	36,8
Magyar	1	3,7	—	—	—	—
Ismeretlen.....	—	—	—	—	—	—
Összesen	27	100,0	35	100,0	38	100,0
Zsellér, házas						
Német	9	75,0	54	77,2	64	86,0
Illyr	3	25,0	15	21,4	8	10,8
Magyar	—	—	—	—	1	1,4
Ismeretlen.....	—	—	1	1,4	1	1,4
Összesen	12	100,0	70	100,0	74	100,0
Zsellér, házatlan						
Német	3	100,0	13	72,2	31	86,1
Illyr	—	—	1	5,6	5	13,9
Magyar	—	—	2	11,2	—	—
Ismeretlen.....	—	—	2	11,2	—	—
Összesen	3	100,0	18	100,0	36	100,0
Zsellér, összesen						
Német	12	80,0	67	76,1	95	86,4
Illyr	3	20,0	16	18,2	13	11,8
Magyar	—	—	2	2,3	1	0,9
Ismeretlen.....	—	—	3	3,4	1	0,9
Összesen	15	100,0	88	100,0	110	100,0
Családfők összesen						
Német	26	61,9	88	71,6	119	80,4
Illyr	15	35,7	30	24,4	27	18,2
Magyar	1	2,4	2	1,6	1	0,7
Ismeretlen.....	—	—	3	2,4	1	0,7
Összesen	42	100,0	123	100,0	148	100,0

b) ugyanaz, 1770 = 100,0

Megnevezés	1770	1828	1846
Jobbágy, egésztelkes			
Német.....	100,0	66,7	44,4
Illyr.....	100,0	16,7	—
Jobbágy, féltelkes			
Német.....	100,0	300,0	400,0
Illyr.....	100,0	216,0	233,3
Jobbágy, összesen			
Német.....	100,0	150,0	171,4
Illyr.....	100,0	129,6	140,7
Zsellér, házas			
Német.....	100,0	600,0	711,1
Illyr.....	100,0	500,0	266,7
Zsellér, házatlan			
Német.....	100,0	433,3	1033,3
Illyr.....	—	100,0	200,0
Zsellér, összesen			
Német.....	100,0	558,3	791,7
Illyr.....	100,0	533,3	433,3

9. A zsellérek és jobbágyok számának összehasonlító táblázata 1828-ból⁸³
a) szám szerint

Megnevezés	Családfők összesen	Jobbágyok	Zsellérek	Ezekből	
				házas	házatlan
Csepel	123	35	88	70	18
Promontor	480	—	480	413	67
Szigetszentmiklós	360	181	179	171	8
Tököl	275	160	115	98	17
Palota	231	100	131	102	29
Pest vármegye	56 561	19 918	36 643	29 047	7 596
Magyarország ...	1 233 931	546 643	687 288	—	—
b) százalékban					
Csepel	100,0	28,5	71,5	56,9	14,6
Promontor	100,0	—	100,0	86,0	14,0
Szigetszentmiklós	100,0	50,3	49,7	47,5	2,2
Tököl	100,0	58,3	41,8	35,6	6,2
Palota	100,0	43,3	56,7	44,2	12,6
Pest vármegye	100,0	35,2	64,8	51,4	13,4
Magyarország ...	100,0	44,3	55,7	—	—

10. Összehasonlító tábla az egyes jobbágyokra jutó földterületre az 1828-as összeírás alapján⁸⁴

Csepelen	35 jobbágy	1113	pozsonyi mérő		1 jobbágy	31,8 pozsonyi mérő	
Szigetszentmiklóson	181 „	6163,5	„	„	1 „	34,0	„ „
Tökölön	160 „	4287,5	„	„	1 „	26,8	„ „
Palotán	100 „	2604	„	„	1 „	26,0	„ „

11. A csepeli szőlők megoszlása 1828-ban⁸⁵

Megnevezés	Szőlőbirtokok		Szőlőparcellájuk nagysága kaszában	
	szám	%	szám	%
Zsellér, házas	36	61,0	63,5	48,4
Jobbágy, féltelkes	17	28,8	46,0	35,2
Jobbágy, egésztelkes	6	10,2	21,6	16,4
Összesen	59	100,0	131,0	100,0

12. A háztartások és az adózók aránya 1828-ban⁸⁶

<i>Csepelen</i>	305 adózóra	123 háztartás	esik	1 háztartásra	jut	2,5 adózó
ebből	202 német „	88	„	1	„	2,3
	93 illyr „	30	„	1	„	3,1
<i>Promontoron</i>	1040 adózóra	493	„	1	„	2,3
<i>Szigetszentmiklós</i>	798 adózóra	360	„	1	„	2,2
<i>Tökölön</i>	830 adózóra	275	„	1	„	3,0
<i>Palotán</i>	525 adózóra	231	„	1	„	2,3

13. Az iparosok aránya az összes adózók számához, illetve a háztartások számához viszonyítva⁸⁷

Megnevezés	Csepel		Promontor		Szentmiklós		Tököl		Palota		Pest megye	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Adózók	305	100,0	1040	100,0	798	100,0	830	100,0	525	100,0	124 650	100,0
Iparosok ...	9	3,0	38	3,7	26	3,3	8	1,0	10	1,9	4 013	3,2
Háztartások	123	100,0	493	100,0	360	100,0	275	100,0	231	100,0	—	—
Iparosok ...	9	7,3	38	7,7	26	7,2	8	2,9	10	4,3	—	—

14. Összehasonlító táblázat a jobbágyság és zsellérek arányáról 1816–1848⁸⁸

Megnevezés Szám szerint	1826			1826			1836			1846		
	Összesen	Jobbágyság	Zsellér	Összesen	Jobbágyság	Zsellér	Összesen	Jobbágyság	Zsellér	Összesen	Jobbágyság	Zsellér
Csepel	134	34	100	151	35	116	162	33	129	208	37	171
B.p környék	2 314	567	1747	2 338	560	1 778	2 284	551	1733	2856	616	2240
Pilis j.	13 656	2 939	10 717	14 898	3 032	11 866	15 543	3 326	12 217	14 016	3 047	11 969
Pest vm.	52 139	19 144	42 995	67 583	19 031	48 552	69 097	19 355	49 742	74 168	20 638	53 530
Magyarország	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 531 301	619 527	911 774
%-ban :												
Csepel	100,0	25,4	74,6	100,0	23,2	76,8	100,0	20,4	79,6	100,0	17,8	82,2
Bp. környék	100,0	24,5	75,5	100,0	24,0	76,0	100,0	24,1	75,9	100,0	21,6	78,4
Pilis j.	100,0	21,5	78,5	100,0	20,4	79,6	100,0	21,4	78,6	100,0	20,3	79,7
Pest vm.	100,0	30,8	69,2	100,0	28,2	71,8	100,0	28,0	72,0	100,0	27,8	72,2
Magyarország	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100,0	40,5	59,5
1816= 100,0%												
Csepel		100,0	100,0	—	102,9	116,0	—	97,1	129,0	—	108,8	171,0
Bp. környék		100,0	100,0	—	98,8	101,8	—	97,2	99,2	—	108,6	128,2
Pilis j.		100,0	100,0	—	103,2	110,7	—	113,2	114,0	—	103,7	111,7
Pest vm.		100,0	100,0	—	99,4	112,9	—	101,1	115,7	—	107,8	124,5

15. Jobbágyok és zsellérek megoszlásának aránya Csepelen és az országban 1848 körül⁸⁹

	Csepelen %	Magyar- országon %
Jobbágy, egésztelkes	2,7	2,6
Jobbágy, kéttelkes	—	0,4
Jobbágy, féltelkes	23,0	18,3
Jobbágy, negyedtelkes	—	16,5
Jobbágy, nyolcadtelkes	—	2,7
Jobbágy, összesen	25,7	40,5
Zsellér, házas, földdel is rendelkező	—	2,1
Zsellér, házas, földnélküli	50,0	50,3
Zsellér, házatlan	24,3	7,1

J E G Y Z E T E K

¹ Utóbbi időben jelentek meg ilyen tárgyú munkák. *Kubinyi András*, Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából XI. k. 1956. 277—306, és *Lakatos Ernő*, Budapestkörnyék 1848-ban. Tanulmányok Budapest múltjából XII. k. 313—48. A régebbi irodalomra l. ui. 342. o. 3. j.

² A felhasznált összeírások a következők: 1720. évi regnikoláris. Országos Levéltár (OL.) Arch. Regn. Lad. EE. nr. 8. 1728 évi regnikoláris: Budapesti 2. sz. áll. lt. Pest vm. levéltára Conscriptio regnicolaris processus Pilisiensis 1728. A XVIII századi többi összeírás: ugyanott, Conscriptio domestica processus Pilis. 1730., 1736., 1744., 1752. és 1771. évekből. Az 1770. évi úrbéri tabellát l. ugyanott, Ráckevei uradalom levéltára, úrbéri összeírások, 1770. június 30. Az 1828-as országos összeírás: OL; 1828 évi összeírások. Az 1831, 1835. és 1846. évi úrbéri összeírásokat l. Bp. 2. sz. áll. lt. Pestmegye lt. Ráckevei uradalom lt. Úrbéri összeírások. Az egyéb községekre vonatkozó anyagot a megfelelő helyen idézem.

A községre vonatkozó irodalom kevés, és az is főleg népszerű jellegű. Ilyen *Perényi József*, Csepel c. munkája (megjelent a Csepelsziget községei c. könyvben, amely egyik kötete a Ladányi Miksa szerkesztésében kiadott *Magyar városok monográfiája* c. sorozatnak. (Bp. 1934, 9-192.) A munka mégis használható, mert néhány, azóta elkallódott okmányt eredeti szövegével közöl.

³ *Oláh Miklós*, Hungaria-Athila. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász, Bp. 1938. 7. (Hungaria c. IV. 8.)

⁴ *Galgóczy Károly*, Pest, Pilis és Solt tv. e. megye monographiája I. k. Bp. 1876, 66.

⁵ *Örkényi Ferenczy József*, Tekintetes nemes Pest Pilis és Solt vármegyékben... található... helységeknek... névtára... Buda 1844, 32.

⁶ Említik ezeket *Bél Mátyás*, Notitia Hungariae novae historico geographica, III. k. Wien 1737, 327., akinek szövegét magyarul l. *Bodor Antal*, Csepelsziget és Budafok kétszáz év előtt. Bp. 1936, 11. *Johann Mathias Korabinszky*, Geographisch-Historisches und Produkten Lexicon von Ungarn. Pressburg 1786 92. *Hunfalvy János*, Budapest és környéke eredeti képekben. Pest 1859, 189 *Perényi i. m.* 17—18. A romok helyére l. az 1. kép.

⁷ Kiadta *Perényi i. m.* 23—4.

⁸ OL. Arch. regnicolare Lad. CC. nr. 8.

⁹ Ez utóbbiak közül egy ugyan magyar nevet visel (Kiss Dávid), ez azonban nem okvetlenül jelenti magyar nemzetiségét. (A Kiss, Nagy, továbbá a foglalkozást jelölő nevek nem feltétlenül nemzetiségi meghatározók.) Az 1728-as összeírás nem

említi Kisst, ellenben említ egy szláv vezetéknevű Dávidot. A két személy valószínűleg azonos. Az összeírásokban szereplő délszláv hangzású vezetéknevek valóban nemzetiségüket igazolják. Ugyanis ezeknek a keresztnéve is majdnem mindig délszláv formában szerepel (Pl. Stipo, Mato, Gyuro, Ivo stb.).

Az 1720-ban itt élő tizenkilenc családból Perényi szerint két magyar, kilenc szerb és nyolc német. A családok neveit is felsorolja, azonban ezek nem azonosak az összeírásban említettekkel (i. m. 23.). A német és magyar nevek egyáltalán nem egyeznek, míg a szerbek között négy (Merkovics, Gabelics, Agics és Vercsics) mindkét kimutatásban azonos. Igaz azonban az, hogy a Perényi által közölt többi név, a két magyart leszámítva, a következő korszak leggyakrabban említett jobbágycsaládainak a neve.

¹⁰ Pl. Erzsiben és Érden, Nagy Lajos barátom szíves közlése.

¹¹ *Bognár József*, Csepel. Tudománytár, Új folyam, 1843. 129.

¹² *Galgóczy* i. m. III. k. Bp. 1877. 42–3.

¹³ Bp. 2. sz. áll. lt. Pestmegyei lt. 133. sz. úrbéri per. 1814. október 14-i szerződés. A csepeliek szőlői továbbra is részben Promontoron maradtak. L. alább.

¹⁴ *Galgóczy* i. m. III. 3.

¹⁵ *Bél* i. h.

¹⁶ Csepeli r. kath. főplébánia irattára, Anyakönyvek.

¹⁷ Az 1720-as összeírásban csak Budával való kapcsolatáról van szó. Az 1728-as összeírás már említi Pestet is. Pest ekkor még elsősorban mezőgazdasági jellegű város, ahol a csepeli terményeknek még nem lehetett piacuk.

¹⁸ L. az 1. táblát és az 1720-as összeírást.

¹⁹ Későbbi leírások is megerősítik ezt. *Bél* i. m. III. k. 527.

²⁰ L. az 1720-as összeírást.

²¹ Ez gyakori volt akkor a visszafoglalt területeken. *Hóman—Szekfű*, Magyar történet, második kiadás, IV. k. Bp. 1935, 473–4. Vö. *Bakács István János*, Mezőgazdasági fejlődés. Magyar Művelődéstörténet IV. k. Bp. é. n. 195.

²² 1728-as összeírás és az 1. tábla.

²³ Uo.

²⁴ *Csapodi Csaba*, A falu élete. Magyar Művelődéstörténet IV. 353, 357. *Mérei Gyula*, Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1948. Bp. 1948, 127.

²⁵ *Csapodi* i. m. 361. skk.

²⁶ A megfelelő évek összeírásaiból. A jegyzőre 1. pl. Bp. 2. sz. áll. lt. Úrbéri perek, 133. sz. 1768. április 4.

²⁷ *Perényi* i. m. 31.

²⁸ Az 1778-as Canonica Visitatio szerint (Székesfehérvári püspöki Levéltár. Canonica Visitatiók, Szigetcsapel.) 37 éve, tehát 1741-ben, míg az 1817. évi vizitáció (uo.) 1734-ben épültnek mondja. E helyen kedves kötelességem megköszönni Sulyok Ignác püspöki levéltáros úr szíveségét, aki kutatásaimat nagyon megkönnyítette.

A község templomáról *Hunfalvy* úgy tudja, hogy egy középkori templomot állítottak helyre (i. h.), erre azonban hiteles adatunk nincs. Ezenkívül volt egy 30–40 ember befogadására alkalmas temetőkápolna is (Székesfehérvári pk. lt. Egyházigazgatási iratok. Nr. 4515. Csepel. Schmidt Ubald plébános 1788. április 25. és 1789. január 14-i jelentései). Valószínűleg ez is középkori alapokat használt fel.

²⁹ Csepeli r. kath. főplébánia irattára. Sajnos a Historia Domusok és a többi iratok a második világháborúban elpusztultak.

³⁰ 1817-es Canonica Visitatio. A plébánia alapításával kapcsolatos levelezést 1. a székesfehérvári pk. lt. idézett 4515-ös csepeli fasciculusában.

³¹ A lakosság számbeli növekedésében nagy része volt a bevándorlásnak is. Az állatállomány növekedésével jobb lehetőség nyílt belterjesebb gazdálkodásra.

³² A csepeliek válasza az úrbéri kérdésekre 1768. április 8-án (másolat 1856-ból, Pest megyei lt. 133. sz. úrbéri per) és az 1770. június 30-án kelt úrbéri tabella (Bp. 2. sz. áll. lt. Ráckevei uradalom lt. Úrbéri összeírások).

³³ A csepelieknek az előző jegyzetben idézett 1768-as válasza.

³⁴ Az összeírások alapján.

³⁵ *Hóman—Szekfű* i. m. IV. 542. *Csapodi* i. m. M. M. T. IV. k. 364. skk. *Mérei* i. m. 128. skk.

³⁶ Az 1770-es úrbéri tabella.

³⁷ A szerződést közli *Perényi* i. m. 25–28.

³⁸ I. erre az 1831., 1836. és 1846. évi úrbéri összeírásokat, ahol minden jobbágy neve mellett fel van tüntetve mind az urbárium szerinti, mind a valóságos telekmennyiség (Ráckevei uradalom levéltára, Urbéri összeírások). Egyébként az úrbéri per idején jegyzőkönyvet fektettek fel az eltérés magyarázatára, és ekkor megállapították, hogy ez az eltérés már az urbárium idején megvolt (Bp. 2. sz. áll. lt. 133. sz. úrbéri per. 1855. március 12-i jegyzőkönyv).

³⁹ Bp. 2. sz. áll. lt. Ráckevei uradalom lt. Urbéri összeírások. *Summarius extractus Conscriptio Animarum in Regio Coronali Dominio Ratzkeviensi pro Anno 1769. peractae.* Az összeírás a népmozgalmi adatokat is részletezi. Eszerint 1768 december végén a lakosság 159 férfi és 153 nőből, tehát összesen 312 lélekből állott. Azóta született 7 fiú és 9 leány, beköltözött szolgálatvállalás vagy letelepedés végett 8 férfi és 9 nő, összes szaporulat 33 lélek. Meghalt 4 férfi és 8 leány, elköltözött 9 férfi és 8 nő, a tiszta szaporulat tehát csak 4 fő.

⁴⁰ Székesfehérvári pk. lt. *Conscriptio animarum* 117. A házzal rendelkező férfiak 219, nők 193, szolgák 27, szolgálók 16 (e két csoporthoz tartoznak a házatlan zsellérek is) és egy pap. Az 1784-es II. József-féle összeírás 378 lakost tüntet fel Csepelen (Bp. 2. sz. áll. lt. *Summarius popularis conscriptionis*).

⁴¹ L. fenn 39. j.

⁴² 1785. december 26-án a csepeli plébános két bevándorolt ácsról ír jelentést a püspöknek: egyikük a Duna *pesti* oldaláról, Soroksárról, míg a másik a sziget egyik falujából, Újfaluból származott (Székesfehérvári pk. lt. 4515. számú csepeli fasciculusa).

⁴³ A lélekszám megállapítása a XIX. század első felében nagy nehézségekbe ütközik (vö. *Acsádi György*, Történeti statisztikai táblázatok. A történeti statisztika forrásai. Kovacsics József szerkesztésében. Bp. 1957, 371. *Móricz Mihály*, Lélekszámadatok a történeti Magyarországra vonatkozóan az 1772–1869. évekből. Történeti Statisztikai Közlemények I. évf. 1. sz. 27). Más helyen rámutattunk arra, hogy Pest megyei viszonylatban a Summás táblázatok és az egyházi összeírások adatai nyújthatnak felvilágosítást. Véleményünk az volt, hogy miután a két forráscsoport adatai egymástól eltérnek, a viszonylag pontosabbaknak az egyházi adatokat kell tartanunk, miután ezek nem voltak úgy kitéve a hamisításoknak, mint az adózási és katonai célra készült megyei összeírások. (*Kubinyi András*, Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából XI. k. Bp. 1956, 298. 37. j.) Újabban *Lakatos Ernő* állást foglalt a Summás táblázatok védelmében állításainkkal szemben (Budapest-környék 1848-ban. Tanulmányok Budapest múltjából XII. k. Bp. 1957, 343. 8. j.). Bár ő sem ismeri el ezt a forráscsoportot teljes értékűnek, szerinte kevés valószínűsége van annak, hogy a községi jegyző a helybeli papnak pontosabb adatokat szolgáltatott volna, mint felettes hatóságának, a vármegyének. Szükségesnek látjuk ezért a kitérést a két forráscsoport forráskritikájára.

A summás táblázatok a Bp. 2. sz. áll. lt. Pest megyei lt-ban a *Summarius popularis conscriptionis* c. kötetben találhatók. Itt vannak egybekötve a különféle összeírások községenként összesített végeredményei. Így megtaláljuk itt az 1784-es II. József-féle és az 1828-as országos összeírás adatait is. A többi összeírás a szóban forgó Summás táblázatokból áll, amelyekből itt megvan az 1804., 1812. 1816–1837/8., 1839/40., 1841–1842/3. évi (rajtuk kívül használtuk az 1846. évi, O. Lt. HTT. lt. Dep. Publ. Pol. 1847. 14. 99). Kérdés, hogy milyen célból készültek ezek az összeírások. A kötet elején találjuk az 1804. évi országos összeírás instrukcióját. Végig ennek az összeírásnak rovatait használják fel. Miután az instrukcióból tudjuk, hogy a változásokat évről évre ki kellett igazítani, nyilvánvaló, hogy a Summás táblázatok az 1804-es összeírás évenként rektifikált

példányainak községi összesítéseit tartalmazzák. Ezeket a Summás táblázatokat a megyéknek évenként fel kellett küldeni a Helytartótanácsához, ahol azonban csak ritkán találjuk meg. (*Kubinyi* i. m. 298. 37. j.) Azáltal, hogy az összesítés alapjául szolgáló összeírásokban évenként átvezették a változásokat, pl. az eltávoztak és beköltöztek számát, elvben az összeírás állandóan pontosnak tarthatták. A Helytartótanács álláspontja is az volt, hogy évenként nem új összeírást, hanem csak rektifikációt kell végezni (*Thirring Gusztáv*, Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében, Értekezések a társadalmi tudományok köréből XII. k. 10. sz. Bp. 1903, 39). Valójában a kiegészítés ritkán volt pontos. Pl. a születések és elhalálozások számát a csepeli Summás táblázat csak 1821-től vezeti be, az új beköltözők rovatát egyáltalán nem, a kiköltözők rovatát pedig csak 1836-ban töltik ki. Pedig egyéb adataink szerint a faluban a migráció elég nagyarányú ekkor. Az összeírás pontatlanságát mutatja az is, hogy 1830-ban a pilisi járás (amelyhez ekkor Csepel is tartozott) összes községeinek minden adata azonos az 1828. évekkel. Nyilvánvaló tehát, hogy 1830-ban a szolgabíró egyszerűség kedvéért nem rektifikálta az adatokat, hanem a két évvel régebbieket küldte be a megyének. Viszont, ha egy év adatai közé valamilyen okból hiba csúszott be, az összes további évek adatai tévesek, mert a kiegészítés alapjául az utolsó év adatai szolgáltak.

A Summariumok adatainak pontatlanságát akkor tudjuk leginkább lemérni, ha más, kétségtelenül hiteles adatokkal egybevetjük. Ilyen pl. az 1828-as összeírás. Az adózás alá vont házak száma 1828-ban a regnikoláris összeírás szerint 111, a Summarium szerint 109. A háznépek száma (jobbágy és zsellér együtt) 123, ill. 127. Iparosok: 9, ill. 11. Jobbágyok: 35, ill. 36. A zsellérek adatainál még nagyobb eltérést tapasztalunk, ennek okairól azonban később szólunk. Hasonló eredményre jutunk, ha az úrbéri összeírásokkal hasonlítjuk össze. Ezeket is hitelesnek kell elfogadnunk. Pl. 1831-ben a házak száma 110, illetőleg a Summariumban 114; háznépek 136, ill. 131; jobbágyok 37. (Ez kivételesen azonos) 1846-ban a házak 112, ill. 113; háznépek 148, ill. 157; jobbágyok 38, ill. 37. Még érdekesebb eredményeket érünk el, ha az anyakönyvekkel hasonlítjuk össze. Különösen nagy az eltérés 1832-ben a csepeli r. kath. anyakönyvi másodpéldányok szerint (Bp. 2. sz. áll. lt. Pest megye lt.) születés volt 41 és halálozás 30. Míg a Summás táblázatok szerint 15 és 11. 1835-ben viszont majdnem egyeznek. Az anyakönyvek szerint született 40 és meghalt 43, míg a Summarium szerint 43 és 43. Nagyobb időszakot nézve az 1831–1837-ig terjedő években a születések száma az anyakönyvek szerint 284, míg a Summás táblázatok alapján 212, a halálozások száma pedig 240, illetve 181. Más helységeknel, egyéb adatokkal összehasonlítva, ugyanez a helyzet (vö. *Kubinyi* i. m. 280). Ezek az adatok is mutatják, hogy Pest megyében éppen olyan pontatlanul vezették az összeírást, mint sok más helyen az országban (vö. *Thirring* i. m. 34–5). Ezért adatait csak a legnagyobb óvatossággal, más adatokkal kontrollálva használhatjuk fel. Hozzájárult a pontatlan vezetéshez, hogy elsősorban katonai célból készülvén (*Thirring* i. m. 23), az összeíró biztosokat sok esetben valószínűleg félrevezették.

Ezzel szemben az egyházi adatok, amelyeket az esperesek az utolsó negyedév elején terjesztettek fel a plébánosok jelentései alapján (vö. *Kubinyi* i. m. 299), kevésbé voltak kitéve célzatos hamisításoknak (bár a dézsma, párbér stb. miatt itt is lehetett hamisítás). Ezeket az adatokat a püspökségek levéltáraiban a Numerus, vagy Conscriptio animarum című sorozatokban találhatjuk meg. Nyomtatásban pedig az illetékes egyházmegye következő évi sematizmusa közölte (vö. *Kovácsics József*, Bevezetés a történeti statisztika forrásainak tanulmányozásába. A történeti statisztika forrásai i. m.-ben, 26). A pap a községi lélekszámára vonatkozó adatokat a helybeli jegyzőtől kapta, de katolikus híveire vonatkozóan maga is vezetett egy Liber de statu animarum c. nyilvántartást (uo. 27). Adatait tehát — elvben — pontosnak tekinthetjük. Ezért is használják fel a kor kiadványai népszámszámbéslés végett a sematizmusokat. Igaz azonban, hogy az a katolikusok számának megállapítására eredményei a dolog természetéből következően nem lehetnek pontosak, mint ahogy azt a Tafeln zur Statistik der Österreichischen

Monarchie igen helyesen megállapítják (idézi *Acsádi György* i. m. 388–9), mint-hogy azonban Csepel 99%-ban katolikus falu, nem valószínű, hogy a sematizmusok sok hibát tartalmaznának. Természetesen teljesen pontosnak ezek sem tekinthetők. A Csepelre vonatkozó egyházi adatokat részben a székesfehérvári püspöki lt. Conscriptio animarum, illetőleg néhány évre a 4515. sz. csepeli fasciculus irataiból, részben pedig a *Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Albae Regalensis* megfelelő kötetéből vettük. Sajnos, adataink így sem teljesek.

⁴⁴ Bp. 2. sz. áll. lt. Pest megyei lt. Egyházi anyakönyvi másodpéldányok. A természetes szaporodáson kívül tekintetbe kell venni a be- és kiköltözések által előállott változásokat is.

⁴⁵ *Mérei* i. m. 131–4.

⁴⁶ Uo. 134.

⁴⁷ Posztómanufaktúra is létesült: *Kubinyi* i. m. 283.

⁴⁸ A Summariuumok „zsellér” adatai jóval magasabbak az általunk közölteknél. (1828-ban 130, 1835-ben 129 és 1846-ban 171 zsellér számát közli). Ez a szám még emelkedhetne, mert az iparosokat, akiket – többnyire zsellérek lévén – a többi összeírások ezek között tüntetnek fel, a Summariuum külön rovatban tárgyalja. Ez a hatalmas eltérés nem magyarázható meg a Summariuum idézett pontatlanságával. A valódi ok az, hogy az 1804-es összeírás (amelynek a Summariuum az évenkénti kiigazítása), más szempontok szerint készült, mint az úrbéri összeírások, vagy pedig az 1828-as conscriptio. Ezek az utóbbiak jobbagynak vagy zsellérnek csak a családfőt tüntetik fel (akkor is, ha asszony!), tehát adataikat összesítve megkapjuk a jobbagy, illetőleg zsellér háztartások számát. Ezzel szemben az 1804-es összeírás bár megadja az összháztartások számát, azon belül csak a jobbagy családfőket tünteti fel külön rovatba. „Zsellér” rovatában nemcsak a zsellérek számát adja meg. Ez kiderül a rovat címéből is: in et subinquilini, hortulani, promiscuae conditionis. A rovat címe az 1784-es összeírásra megy vissza: Häusler, Gärtler, und sonst beym Nährstand und Provinzialbescheftigung. Ezek szerint a zsellérségen kívül a kertészek és egyéb mezőgazdasági foglalkozású egyének is ide tartoznak. Ilyenek pl. a jobbagyok házi cselédsége (amint ez az összeírás 1802-es végrehajtási utasításának példatárából is kiderül). A nemesi majorások cselédségét a „nemesek szolgái” rovatban tüntették fel. Így tehát míg a jobbagyoknál mind a Summariuum, mind pedig a többi összeírás azonos szempontok szerint, tehát háztartásonként, tünteti fel a számot, addig a zselléreknél a többi összeírás szintén háztartásokat ad meg, míg a Summariuum ide sorol több olyan kategóriát, amelynek egyedjei más háztartásaiban éltek. Így érthető, hogy a Summariuumokban a jobbagyok és zsellérek számának összege mindig jóval meghaladja az ugyanott megadott háztartások összegét. E forrás alapján tehát a jobbagy – zsellér számarány megállapítása nem lehet pontos, mert bizonyos fokig eltúlozza a zselléresedés mértékét. Miután az 1846. évi Summariuum országos adatait *Fényes Elek* összesítette (Magyarország leírása I. k. Pest 1847, 46–50), a szakirodalom általában ennek alapján állapította meg a zselléresedés arányait. (L. pl. *Ember Győző*, Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. Bp. 1949, 10.) *Lakatos Ernő* idézett munkájában ugyancsak a Summariuumok ezen rovata alapján foglalkozik a zselléresedéssel (i. m. 322–3).

⁴⁹ Illyer jobbagycsaládok: Versics (1720 óta), István (vagy Istvánov), Brandlics, Gyuratz (1736-tól), Zorinátz (1736-tól), Gabelics (1720-tól). Német jobbagycsaládok: Fircs, Thomas, Ujcz (1728-tól), Moszt (1744-től), Knercz (1770-től), Pajer (1770-től), Niderkirchner (1770-től), Seffler, Pecz (1770-től), Vajmper, Sleer (1752-től), Fricz, Heszperger, és Junghart (A zárójelbe tett évszám a család nevének első említése az összeírásokban).

⁵⁰ Az azonos nevű családok leszármazására fényt vethetnek a következő adatok. Az illyer Vercsics Antal 1720-ban hat köblös szántón gazdálkodott. Családjából 1770-ben két családfő élt, birtokukban egy-egy jobbagytelek volt. 1828-ban már kilenc Vercsics szerepel. Köztük öt féltelkes jobbagy és négy házas zsellér. A család egyes tagjainak sülyedése már ekkor megkezdődhetett, mert az 1831-es összeírásban említett tíz Vercsicsből öt féltelkes jobbagy, három házas és már két

háztalan zsellér. 1835-ben kilencet nevez meg az összeírás, öt féltelkest, három házast és egy háztalant. Az 1846-os tizenegy családfő között megint megtaláljuk az öt féltelkest, mellettük négy házas és két háztalan zsellért. A német Pecz család az 1770-es urbáriumban van először említve. Ekkor egy tagja él, aki egyetlenes jobbágy. 1828-ban egy egyetlenes, két féltelkes jobbágyból és egy házas zsellérből áll a család. Ugyanez a helyzet 1831-ben. 1835-ben egy újabb házas zsellér kerül közéjük, azonban ennek özvegye 1846-ban már háztalan zsellér.

⁵¹ Székesfehérvári pk. lt. Canonica Visitatiók, Szigetcsapel. 1817, 1832., 1839. évi füzetek. Habár a népességszám nem egyezik sem a sematizmusok, sem a summariumok adataival, a nemzetiségek egymáshoz való arányszáma elfogadható. A százalékot mi számítottuk.

⁵² Schmidt apát, volt csepeli plébános 1818. április 1-én Csepelen kelt jelentése a püspökhöz (Székesfehérvári pk. lt. Egyházigazgatási iratok, nr. 4515. Csepel). A püspök ugyanis Schmidtet bízta meg annak az ügynek kivizsgálásával, hogy miért tagadták meg a csepeliek az egyházi földek megmunkálását.

⁵³ 1828. december 30-án iktatott kérvény a székesfehérvári pk. lt. idézett 4515-ös fasciculusában. Az illyr „közösség” nevében a Vertsics, Gyuratz és Szorinatz családok tagjai írták alá.

⁵⁴ Az 1829. január 13-i püspöki rendelet fogalmazványja ou.

⁵⁵ Az 1828-as összeírás alkalmával a szomszéd falukban alig találunk néhány olyan nevet, amelyik megegyezik csepeliekkel. Ezek vegyesen németek és illyrek. Valószínűleg beházasodók lehettek. Ilyenek Promontoron: a Holl, Niderkirchner, Fricz, Moszt, és Vicz (nyilván Ujcz) (Ol.1828-as összeírások, Csepel—Promontorium) és Tökölön: az Agics (ez azonban idevaló család lehetett, mert 1728-ban is ott éltek már), Szurnyál (nyilván ZorinácZ elferdítése) Istvánov és Ujcz családok. (Ol. 1828-as összeírások, Tököl).

⁵⁶ Az uradalmi elnyomásra l. *Mihalik Sándor*, Budafok 1848 előtt és az 1848/49-iki szabadságharcban. Különlenyomat a „Budafoki Ujság” 1929. évi évfolyamából, 10—31.

⁵⁷ A határ terjedelmére l. *Gerlóczy i. m. III. 18.* Az úrbéri állományra Bp. 2. sz. áll. lt. Pest megyei lt. 133. sz. úrbéri per. 1859. november 29. Egyben hasonlító Iromány Csepel helysége régi, jelen és jövőbeni úrbéri birtok állapotjáról. Ez valamivel több, mint az 1770-es állapot.

⁵⁸ A község úrbéri perének feldolgozását a közel jövőben Lakatos Ernő tollából várjuk, ezért nem foglalkozunk vele.

⁵⁹ Ol. Csepel-Promontorium 1828. évi összeírása.

⁶⁰ Ol. Sziget-Szent-Miklós 1828. évi összeírása.

⁶¹ Az idézett promontori összeírás szerint a budai polgárok 1687 és a pestiek 1320 1/2 kapás területen gazdálkodtak Promontoron. Ezek megművelése valószínűleg legnagyobb részben csak napszámos kéz által volt lehetséges. A szőlő a mezőgazdaság egyik legmunkaigényesebb ága.

⁶² *Fényes Elek*, Magyar Országnak, s a hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani állapotja. Pest, első kiadás, II. k. 1837, 411—2 második kiadás, II. k. Pest 1843, 357. *Uő*, Magyarország geographiai szótára. Pest 1851, 212. Mind a három helyen szóról szóra azonos szöveget ír Fényes Csepelről, pedig 1837 és 1843 között a falu más helyre költözött. A megadott lélekszám is azonos (599) mind a három kötetben. Ezt a számot Fényes *Ludovicus Nagy*, Notitiae politico-geographico-statisticae inlyti regni Hungariae I. k. Buda 1828, 244. művéből vette át.

⁶³ *Galgóczy i. m. III. 18.*

⁶⁴ 1828-as összeírás, *Observationes IV. p.*

⁶⁵ Galgóczy idejére már megváltozott a helyzet: az úrbéri per során lezajlott a tagosítás, továbbá a főváros nagyobb fejlődése miatt kiszélesedett annak felvevőipari körzete. A csepeliek akkor már a budapesti fogyasztásra tenyésztették állataikat.

⁶⁶ *Vö. Tolnai György*, A parasztiipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842—1849). Századok 1956. 716—7.

- ⁶⁷ *Lakatos* i. m. 318. o. táblázat és az 1828-as összeírás szerint.
- ⁶⁸ *Tolnai* i. m. 716.
- ⁶⁹ Vö. *Lakatos* i. m. 323—4.
- ⁷⁰ *Tolnai* i. m. 717—8.
- ⁷¹ „*Populus inprimis ex Cultura Vinearum, quam et in Loco exercet, et Trans Danubium in Promontorio facile acceperit, tum quod producta sua industrialia in vicina civitate Pestiensi commode distrahere valeat, moerendi occasionem habet.*” 1828-as csepeli összeírás.
- ⁷² *Kubinyi* i. m. 295.
- ⁷³ *Bognár* i. m. 233. L. még uo. 170.
- ⁷⁴ Lakosságszáma a század hetvenes éveiben már 1604, tehát alig három évtized alatt majdnem megkétszereződött. *Galgóczy* i. m. III. k. 18.
- ⁷⁵ A 2. j.-ben idézett összeírások alapján.
- ⁷⁶ Ugyanazok alapján.
- ⁷⁷ Ugyanazok alapján.
- ⁷⁸ Bp. 2. sz. áll. lt. *Summarium popularis conscriptionis*, illetőleg a székesfehérvári pk. lt. levéltár *Conscriptio animarum*, vagy a *Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Albae Regalensis* megfelelő kötete alapján.
- ⁷⁹ Az előző jegyzetben idézett *Summariumok* alapján. A budapestkörnyéki adatok *Lakatos* i. m. 318. oldalon levő táblázat szerint.
- ⁸⁰ A 78. j.-ben idézett egyházi adatok és *Lakatos* i. m. 319. alapján.
- ⁸¹ Székesfehérvári püspöki lt. *Canonica Visitatiók*, Szigetcepel.
- ⁸² A 2. j.-ben idézett összeírások szerint.
- ⁸³ Az egyes községi adatok Ol. 1828. évi összeírások, a megfelelő községek neve alatt. Pest vármegye adata: Bp. 2. sz. áll. lt. *Summarium*. Az országos adat: *Magyarország története 1790—1849*. (Egyetemi tankönyv II/1. k. Bp. 1957. 139.).
- ⁸⁴ Ol. 1828-as összeírások, a megfelelő község összeírása alapján.
- ⁸⁵ Ol. 1828-as összeírás. Csepel.
- ⁸⁶ L. a 84. j.-et.
- ⁸⁷ L. a 84. j.-et. Pest megyére: Bp. 2. sz. áll. lt. *Summarium*.
- ⁸⁸ A csepeli, pilisi járási és Pest megyei adatok: Bp. 2. sz. áll. lt. *Summarium* alapján. Budapestkörnyék: *Lakatos* i. m. 321—2. (azonban a tiszta zselértelep Budafok, Újpest és Albertfalva, továbbá Óbuda nélkül.). Az országos adat: *Fényes*, Magyarország leírása i. m. I. k. 50.
- ⁸⁹ A csepeli adat az 1846-os úrbéri összeírás alapján, míg az országos: *Magyarország története 1790—1849* i. m. 346.

A. Kubinyi

DIE BEVÖLKERUNG VON CSEPEL IM 18. UND IN DER ERSTEN HALBTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Csepel ist das wichtigste Zentrum der ungarischen Schwerindustrie. Verwaltungsmäßig erst seit ungefähr einem Jahrzehnt an Budapest angeschlossen, lassen sich die wirtschaftlichen und sozialen Beziehungen des Ortes zur Hauptstadt des Landes in weit frühere Perioden zurückverfolgen. Die gegenwärtige Studie hat nicht die Aufgabe sich mit der Geschichte der Schwerindustrie des Ortes näher zu befassen, sie will nur jene Erscheinungen in ein helleres Licht rücken, welche bereits in der Zeit vor der Aufhebung der Leibeigenschaft dafür zeugen, welchen Einfluß die Hauptstadt auf das Dorf ausgeübt hat.

Csepel liegt im nördlichen Zipfel der nach dem Ort benannten Insel von ansehnlicher Größe, die im Süden von Budapest von den beiden Donauarmen gebildet wird. Krongut im Mittelalter, wurde sie von den Königen als Jagdrevier benützt. Damals besaß der Ort Csepel die Rechte eines Marktfleckens. Um die

Mitte des 16. Jahrhunderts kam die ganze Insel in türkischen Besitz. Das Jahr 1686 brachte auch hier die Befreiung, an das Dorf erinnerten aber nur mehr einige Trümmerhaufen, der Großteil der Einwohnerschaft war ungekommen. In den Ruinen werden vermutlich nur einige in türkischen Zeiten eingewanderte katholische Südslawen (die wir in der Folge mit dem damals gebräuchlichen Namen Illyrer nennen werden) gehaust haben. Die ganze Insel samt einem kleinen, Csepel gegenüber, am Ofner Donauufer liegenden Gebiet, bildete nach der Befreiung das Herrschaftsgut von Ráckeve im Besitz des Prinzen Eugens von Savoyen. Im Jahr 1712 schloß Prinz Eugen mit deutschen Kolonisten zur Besiedelung von Csepel einen Vertrag. Dennoch kam es damals noch nicht soweit, da das Dorf in der Konskription von 1715 nicht genannt wird. Von 1720 an besitzen wir aber bereits fortlaufend Angaben über die Bevölkerung des Dorfes sowie über seine soziale und wirtschaftliche Lage. Bis 1848 teilt sich die Geschichte des Dorfes in zwei große Epochen. Die erste (1720—1770) dauert bis zur Regelung der Urbarialrechtsverhältnisse. In diesem Zeitalter waren die Einwohner des Dorfes die Leib-eigenen der Grundherrschaft von Ráckeve und zu Lasten verpflichtet, welche im Siedlungsvertrag von 1712 niedergelegt worden waren. Die Zahl der Einwohner blieb in der ersten Zeit im großen und ganzen dieselbe, von 1752 an besitzen wir aber Angaben über einen ansehnlichen Bevölkerungszuwachs. Von 1720 an (das mit 100% genommen) stieg dieser Zuwachs 1752 auf 147,4%, 1770 auf 221,1% an. Die Bevölkerung setzt sich anfangs zumeist aus Illyrern zusammen, parallel aber mit dem Ansteigen der Populationszahl, steigt auch die der deutschen Bevölkerung. Im Vergleich zu 1720 steigt bis 1752 die Zahl der Deutschen auf 228,6%, während die der Illyrer unverändert bleibt. Bis 1770 steigt die Zahl der Deutschen auf 371,4% an und die der Illyrer auf 125%. In dieser Zeit waren die meisten Dorfbewohner noch über eigenen Boden verfügende Bauern, um 1770 war aber die Zahl der nur über ein Haus verfügenden Häusler bereits beträchtlich. In demselben Jahr besitzen 38,1% der Einwohner je einen ganzen Hof 26,2% einen halben, 28,6% sind Häusler mit Hausbesitz und 7,1% Häusler ohne eigenen Hausbesitz. Demnach sind Zweidrittel der Einwohnerschaft noch Leib-eigene. Handwerker gibt es kaum noch welche im Dorf. Die Lasten des Dorfes waren noch verhältnismäßig gering. Am größten war die Geldlast; das Dorf zahlte in einem Betrag den Zensus von 100 Gulden und war außerdem nur zu ganz minimalen Abgaben in Naturalien verpflichtet. Diese günstige Lage des Dorfes änderte sich jedoch infolge der Regelung der Urbarialpflichten. Eigentlich sollte das Urbarium eine Vereinheitlichung der Lasten der Leib-eigenen herbeiführen und Königin Maria Theresia hatte es in diesem Sinn erlassen. Obwohl im Prinzip die Lasten nirgends drückender sein sollten als bevor, trat bei Csepel der letztere Fall ein. Ganz besonders fühlbar wurde dies bei der bis dahin nur eine ganz minimale Last darstellenden Robotlast.

Auch in der Zeit, welche auf das Urbarium folgte, geriet die Entwicklung des Dorfes nicht ins Stocken. Insbesondere seit dem Beginn des 19. Jahrhunderts war die Einwohnerzahl in raschen Ansteigen begriffen. In der Zeitspanne von den dreißig Jahren zwischen 1816 und 1846 hatte sie sich beinahe verdoppelt, während in demselben Zeitraum die Bevölkerung anderer Orte in der Umgebung Buda-pests, sei es im Distrikt von Pilis, oder im Komitat Pest (zu denen auch Csepel gehörte) nur um 20—25% angestiegen war. Das mächtige Anwachsen der Einwohnerzahl ging in Csepel Hand in Hand mit der weiteren Schichtung der Leib-eigenen. Nach dem Erlassen des Urbariums blieb die Zahl der 21 Bauernhöfe unverändert. Der übrige Teil der Dorfllur bildete das Allodialgut des Herrschaftsbesitzes. Der Grundherr ließ hier im Gegensatz zu dem im Lande herrschenden Brauch, keine Teilung in Viertel-, ja sogar in Achtelhöfe, sondern nur in halbe Höfe, dadurch verminderte sich die Zahl derjenigen mit ungeteiltem ganzem Hof seit 1770 von 100% auf 25% ab, während die der Besitzer eines halben Hofes auf 309,1% anstieg! Viel größer war die Zunahme in der Zahl der Häusler. 1770 lebten im Dorf nur 12 Häusler mit Hausbesitz, 1846 bereits 74 (100%, bzw. 616,7%). Besonders groß schwoll die Zahl der Häusler ohne Hausbesitz an. 1770 sind sie

nur 3, 1846 aber schon 36 (100%—1200%!). Während also 1770 von sämtlichen Familienoberhäuptern 64,3% auf die Leibeigenen entfallen und die Häusler nur 35,7% ausmachen, wird nun bis 1846 das Verhältnis umgekehrt: leibeigenen Familienoberhäupter machen 25,7% und die Häusler 74,3% aus! Dieses großmächtige Anschwellen der Zahl der Häusler übertrifft um vieles den sowohl in der Umgebung als auch im ganzen Land erwiesenen Durchschnitt. Es scheint also, daß die Ursache für den großen Bevölkerungszuwachs in den Häuslern zu suchen sei.

Sucht man nach den Ursachen die als Erklärung für die Zunahme der Häusler dienen können, so müssen wir vor allem auf zwei Faktoren hinweisen. Der eine war der Weinbau. Das Volk der Csepelinsel war Weingartenbesitzer, und zwar nicht nur in der Umgebung des Dorfes Csepel selbst, sondern auch in den Nachbardörfern, wie u. a. in Szigetszentmiklós und Promontor. Die Mehrzahl der Häusler besaß ebenfalls Weingärten. Zwar waren ihre Parzellen so winzig, daß ihre Besitzer schwer von ihnen hätten leben können, hätten sie nicht in den ausgedehnten Weingärten der Gegend leicht Arbeit gefunden. Die zweite Ursache — und für den weiteren Werdegang des Dorfes ist dies das Wesentliche — war der von der Hauptstadt ausgehende Einfluß, insbesondere der von Pest, wo gerade in diesem Zeitpunkt die Industrialisierung einsetzte. Die Beschreibungen der Zeitgenossen sowie verschiedene amtliche Konskriptionen stimmen einmütig darin überein, daß das hauptsächlichliche Einkommen der Bevölkerung von Csepel aus dem Verkauf ihrer Produkte auf den Pester Märkten stammte. Unter den Zeitgenossen ist es als ein schönes und reiches Dorf bekannt, welches sich vorteilhaft von den übrigen Dörfern der Csepelinsel unterschied, und die Ursache seiner Prosperität wird einmütig mit dem Einfluß der Hauptstadt erklärt. Damit hing auch noch jener Umstand zusammen, daß die Zahl der Handwerker im Verhältnis zur Gesamtbevölkerung größer war als in der Mehrzahl der Bauerndörfer im Land und sich eher dem in Marktflecken üblichen Durchschnitt näherte.

Auch in der Verteilung der Nationalitäten kam es im Dorf um diese Zeit zu Änderungen. Das Zahlenverhältnis der Illyrer minderte sich rapid. Allerdings gilt das weniger für jenen Teil der Bauernhöfe, die in ihrem Besitz waren, somit blieb auch die Zahl der illyrischen Bauern im großen und ganzen unverändert, hingegen verringerte sich ihre Zahl, als auch ihr Zahlenverhältnis unter den Häuslern. Man kann daher feststellen, daß die illyrische Bevölkerung kaum durch neue Einwanderer aufgefrischt wurde. Demgegenüber vermehrte sich die deutsche Bevölkerung in erster Linie durch Einwanderungen. Gleichzeitig war aber auch die Auswanderung nicht unbedeutend. So wechselt sich z. B. zwischen 1828 und 1846 ein Drittel der Dorfbevölkerung völlig aus. Die große Fluktuation gilt hauptsächlich für die deutschen Häusler. Darin macht sich wiederum der Einfluß der Hauptstadt bemerkbar, denn auch in Neupest, das sich neben der Hauptstadt in derselben Zeit als eine Siedlung von Handwerkern und Kaufleuten zu entfalten begann, kann eine Fluktuation von ähnlichen Proportionen verfolgt werden.

Bis 1848 wird die Entwicklung des Dorfes durch die Verpflichtungen dem Grundherr gegenüber stark gehemmt. Nach der Aufhebung der Leibeigenschaft nimmt die Entwicklung einen neuen Aufschwung, der Bevölkerungszuwachs wurde noch rapider und die Einflüsse der Hauptstadt machten sich noch viel stärker geltend.

Abb. 4. Csepel in 1778. Karte von Andreas Kneidinger